

О. Мицюк

Українські
хлопомани

О. MYTZUK

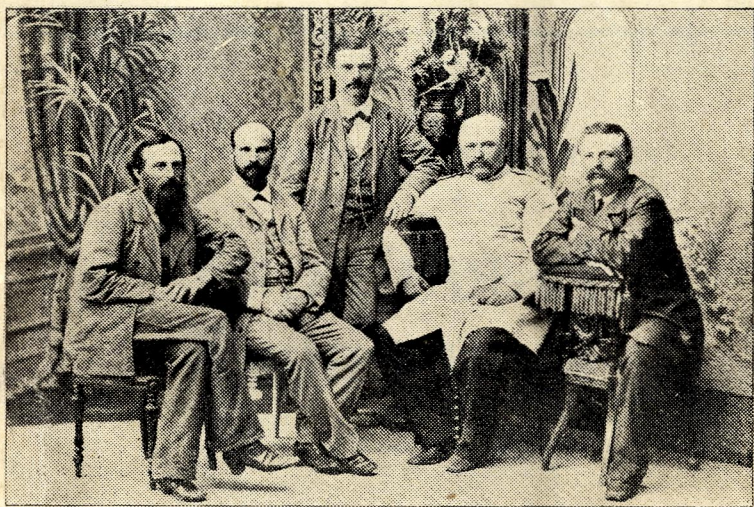
prof. à l'Université ukrainienne de Prague

Les Klopomanes Ukraïniens

О. МИЦЮК

проф. Українського Університету в Празі

УКРАЇНСЬКІ ХЛОПОМАНИ

По середині стоїть В. Б. Антонович.

Сидять од лівого боку до правого: Т. Р. Рильський,
В. Л. Беренштам, Ф. Т. Панченко і Б. С. Познанський.

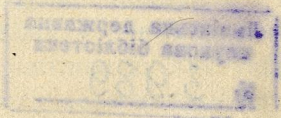
06
10
БІБЛІОТЕКА „САМОСТІЙНОЇ ДУМКИ“ В ЧЕРНІВЦЯХ
ч. 2.

O. Mytzuk
prof. à l'Université ukrainienne de Prague

Les Klopomanes Ukraïniens

О. Мицюк
проф. Українського Університету в Празі

Українські Хлопомани

Чернівці 1933

Накладом автора

Друк „Меркур“, Чернівці, вул. Ратушева 27.

80 km

~~Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 11 60.007~~

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 3.989

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

На кінці 50. і на початку 60. рр. XIX. в. польська шляхта Правобережної України всіх симпатиків просто-го люду продражнила „хлопоманами“. Але ця назва власне відноситься до вужчого гуртка молоді „крайніх демократів“ — студентів Київського університету. В тій назві сполучались одночасно іронія й призирство. „Назвати когось „другом хлопів“ (себто — селян) — в очах місцевої польської шляхти — значило остаточно принизити“. Група, якій навязано той „образливий“ епітет дуже швидко звузилася на самих хохломанів і, надаючи тому термінові більш відповідне значіння, почала сама себе звати хлопоманами. Таке походження того терміну.

Попередником хлопоманів на Правобережній Україні, по думці Драгоманова, був Данило Братковський, шляхтич з Брацлавщини, що в селянському убранні йшов вкупі з козаком Семеном Палієм підняти повстання православного селянства й за те в 1702. р. скараний на горло шляхетським польським судом.

Хлопоманство 60. рр. зародилося на Правобережжі, головню, серед молоді, що походила з польських шляхетських, поміщицьких і непоміщицьких родин, тих родин, що за несприятливого для української народности історичного минулого колись од української переходили до польської, яко пануючої народности. Студентська хлопоманська молодь виправила в своїх особах оту історичну кривду українському народові й перейшла назад, повернулася до українського люду,

признавши себе його синами. До групи хлопоманів, чи хохломанів, увійшла на початку 60. рр. і частина молоді з Лівобережної України, що вийшла з русифікованих шляхетських родин і національно теж вернула до свого, українського народу. Ось назверхній прояв хлопоманства.

З його національно-політичним боком не крилися самі хлопомани. Вони прагнули культурно-національного відродження українського народу, як окремої народности. Під оглядом політичним вони не брали участі в польському повстанні 1863. р., що за плянами повстанців уключало й Правобережну Україну до складу Польщі, та що хлопомани вважали безпідставним. З другого боку — вони й не ставили справу відокремлення України від Росії, уважаючи, що за тодішніх обставин, у яких перебувала маса українського народу, тільки що розкріпощуваного й підряд неграмотного, сама постановка проблеми сепаратизму була-б невчасною, коли несмішною. Від такого аполітизму й до „визнання льяояльности до самодержавного уряду“ з боку хлопоманів, „льяояльности“, яку приписує їм акад. Багалій і деякі польські автори, очевидно, ще чимала віддаль. В кожному разі, хоч і різно оцінювані, але національно-політичні погляди хлопоманів можна вважати нині вже за цілком достатньо висвітлені й установлені.

Інша річ з їх соціально-економічними поглядами, що нас саме й цікавить. Виявляти вповні їх тоді й при тому відверто хлопоманам самим не було ніякої можливості. Та про той бік їх світогляду писали їх противники й у дописах Київському генерал-губернаторові, і в націоналістично-польській пресі в Австрійській части-

ні Польщі, — це дуже своєманітне джерело для висвітлення того світогляду. Самі хлопомани ціле життя о-ставалися на легальному положенні в межах Росії, а тому навіть і мемуари декого з них, зі зрозумілої причини, не могли торкатися всього соціально-економічного світогляду того чи іншого члена групи й цілої групи, коли-б у неї й була спільна програма. Найбільше могли дати мемуари В. Б. Антоновича, що їх він розпочав був писати наприкінці свого життя, але вони, на жаль, обірвалися на самих початках. На якісь заяви поза тим він був аж надто здержливий. „Як відомо, Антонович була людина“ — пише Орест Левицький, — „як то кажуть, замкнута, дуже обережна, бо за все довге життя своє він мав багато потайних ворогів і через те звик не всякому діяти віри й виявляти свою душу, а подруге — був занадто скромний, ніколи й нікому не хвалився своїми вчинками“¹⁾). В мемуарах польських діячів дещо можна прочитати в ширшому викладі, але й з більшою обережністю доводиться від-нестися до перечитаного. За тієї строгої конспірації, якої додержувалися „хлопомани“ — слушно каже М. Токаревський — трудно було знати, що відбувалося в їх замкнутому колі й чим вони жили²⁾). Хлопомани, під оглядом польської національної опінії того часу, були ніщо інше, як „ренегати“... Так само й спільної програми, подібної до програм сучасних нам політичних партій, від хлопоманів не лишилося: платформа під назвою „Отзывъ изъ Кіева“, — з примусу оголошене ле-

¹⁾ Орест Левицький: „Сторінки з життя В. Антоновича“, Л.-В., 1913. р. кн. IV, стор. 19.

²⁾ М. Токаревський, Из історії виникнення „Воспоминаній“ Б. С. Познанського, „Укр. Живнь“, 1914, № 3, ст. 66.

гальне мінімум — безсумнівно не вичерпує цілої ідеології хлопоманів і як групи, а поготів її поодиноких членів, хоч і є він дуже цінним документом. Доноси-ж компатріотів, де наводиться й ніби деякі програмові точки хлопоманів, не належать до матеріалів об'єктивного порядку, в них могли приписувати хлопоманам довільно перебільшений максимум: з хлопоманів хотіли за всяку ціну зробити червоне страхіття, щоб руками російської адміністрації усунути їх з дороги польського повстанського задуму. У свідомості не тільки не повноти, але й своєманітності джерел, все таки кінче треба в міру можливості розібратися й у соціально-економічному боці світогляду хлопо- чи хохломанів.

*

Найрізноманітніші джерела сходяться на тому, що основоположником, лідером і ідеологом хлопоманства був студент, а пізніше видатний історик України, Володимир Антонович. Це зобов'язує нас приглянутися під нашим кутом зору насамперед до цієї постаті.

Родився на Київщині 6./18. I. 1834. р., за іншими відомостями — 1830. р. На 1860—80. рр. припадає період розквіту сил: з 1870. р. він доцент, а з 1878. р. ординарний професор російської історії. По 1880. р. приходить доба втоми й вичерпання. Помер в Києві 8./20. III. 1908. р.

По батькові мадяр, по матері — поляк. Мати, взята польська патріотка, силкувалася прищепити своєму синові той патріотизм, на підставі якого, між іншим, „шляхта лічилася станом, установленим од Бога“. З того нічого не вийшло, але мати озброїла хлопця знанням французької мови, що мало для нього надзвичайну цінність. „Знання французької мови“ — пи-

ше сам В. Б. Атонович у своїй автобіографії в 1900. р. — „на протязі всього життя давало мені змогу розширяти свій світогляд, користуючись з багатої літератури“³⁾).

Ще готуючись до гімназії, він зазнайомився з писаннями одного з авторів т. зв. української школи в польському письменстві, з повістями Чайковського. „Чайковський“ — згадує В. Антонович у 1900. р. — „склав дивовижну теорію шляхетсько-козацьку, в котрій ні шляхтичів, ні козаків не можна було відрізнити. Цю теорію й розвивав у своїх повістях“... надаючи козацтву „загально-фальшивий характер“.⁴⁾ Ще в одному місці Антонович говорить з приводу тієї школи так: „Не треба збиватися номенклатурою. Те, що поляки називали українською школою, нічого спільного не мало з Україною“. „Козак у творах української школи являвся, або вірним панським слугою, або бандитом, або чимсь фантастичним. У Чайковського козацтво виходило дуже нереальним. Всі козаки Чайковського — великі польські патріоти“. Розуміється, „поважного впливу на суспільство українська школа не мала й не могла мати“.⁵⁾ Але на уяву хлопчика вони впливали. З повістей Чайковського, тоді заборонених цензурою, — признається наш автор, — „перший раз я почув про козачину й вона мені дуже вподобалась. Образи Чайковського... положили першу підвалину українофільства“.⁶⁾

³⁾ Л.-Н.-В., 1908, кн. VIII, ст. 199; цитуючи В. Б. Антоновича, я скрізь уживаю сучасного правопису. — О. М.

⁴⁾ Там таки, 1908, кн. VII, ст. 8—10.

⁵⁾ Там таки, 1908, кн. IX, ст. 389—390.

⁶⁾ Там таки, 1908, кн. VIII, ст. 204.

В одеській Рішелевській гімназії, де він здобув середню освіту, на нього мав вплив педагог — чужинець і фактичний його батько Ів. Джидай⁷⁾, чоловік з глибоким демократичним пересвідченням, а якому завдячує, — за власним признанням, — „набуття засад правдивого демократизму“. В старших класах Антонович перечитав французьких енциклопедистів, як Русо, Вольтер, Монтеске й ін. Під впливом їх і склався його раціоналістичний світогляд.

В 1850. р. він приїхав до Київа та вступив на університет, де спочатку по 4 і пів роках закінчив медичний факультет. Пробувши лікарем на Київщині коло двох років, у 1855. р. вступив на історично-філологічний факультет, який і закінчив у 1860. р. Таким чином він студентував коло 10 років.

Започатковане ще до студентування деяке українофільство й раціоналістичність світогляду в університеті значно поглибилися й поставили Антоновича в колізію з шляхетською суспільністю й зі створеною єзуїтами шляхетською ідеологічною трійцею: католицтво, польський патріотизм і шляхетство, що відповідало славянофільській трійці: православ'є, самодержав'є й народність. Антонович критично задивлявся на шляхетсько-польське оточення, до якого походженням належав. „В шляхетській суспільності“ — каже він — „всякий чоловік, що стрічався, всяка аксіома того суспільства

⁷⁾ В Л.-Н. В. (1908, кн. IX, ст. 395) стоїть „Дідель“, що є друкарською помилкою, іншого разу зустрічаємо „Джідай“, як то читаємо в листі самого Антоновича з 5. червня 1903. р. — див. Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1909, т. LXXXIX., ст. 150. По посвідченні Дмитра Володимировича Антоновича, зробленому нам особисто, останнє прізвище, Джидай, є вірним.

робила на мене вражіння чогось нежданого та архаїчного“. Там кожного, хто „висловлював демократичні думки, вважали або за божевільного, або за урядового провокатора“, а кожного, хто-б „докритикував ідеалізований побут польської шляхти, згадували прислів'ям про птаха, що каляє своє гніздо“. В тому суспільстві „тільки панів-поміщиків уважали за людей“.

Підчас студіювання медицини він якийсь час, на жаль, не знаємо точно коли саме, „працював над антропологією в Парижі“, що підвело його до самого джерла тогочасних передових ідей. Було це в першій половині 50. рр., коли пройшов уже Фуре, теж Луї Блян з революцією 1848. р. і коли духовний провід у Франції й у Західній Європі належав Перові Прудонові. За перших трьох літ студентування він, що ще не чув про ідеї Кирило-Методіївського брацтва й не читав Шевченка, підійшов до прикладення на своєму ґрунті „загальних принципів теоретичної демократії“. „Оказалось, що демократичний елемент у краю — це селяне... Ясно було, що селяне складають народність осібну... Але знання мої по українству, — признається він — були сливе ніякі... Притулюючи слабкі знання про українство — каже він — до загальної демократичної **французької** теорії, я відкрив сам собою українство“⁸⁾. Що ж то за „загальна демократична французька теорія“? Він сам не розповів її; історія не полишила нам під тією назвою якоїсь теорії. Можна робити висновки, що в данім разі йде мова про ту загальну лінію, яка пійшла від енциклопедистів, відбилася в засадах великої фран-

⁸⁾ Л.-Н. В., 1908, кн. IX, ст. 396; підкреслене „французької“, в „Матеріялах для біографії В. Антоновича“ Багалія (ст.12) пропущено

цузької революції (свобода, рівність і братерство) і продовжувалася в Сен-Сімона, Фуре, Прудона... Є одне дуже важливе свідоцтво сучасника: Драгоманів у листі до Кониського з 25. XII. 1888. називає Антоновича „колишнім прудоніянцем“⁹⁾. Це свідоцтво є й у високій мірі компетентним, бо-ж Драгоманів теж був прудоністом. Воно лиш не датоване, як не датовані важніші моменти з життя й у самого Антоновича в автобіографії. Не виключена річ, що захопився й прудонізмом Антонович приблизно підчас своїх природничих студій у Парижі.

До речі. Прудон був одним із тих рідких французьких авторів, що не дав себе піддурити золотими вольностями польської шляхти. Одного разу він написав: „Росія знищила Польщу, як самостійну державу. І добре зробила, бо Польща була такою республікою, де був рай для пана й ксьондза, але де мужик терпів всі муки чистилища“.

Перейшовши в 1855. р. на історично-філологічний факультет, Антонович спочатку виступив, за свідоцтвом сучасника — Б. Познанського, як „главарь и проповѣдникъ пуризма“. Річ у тому, що в частині студентства панували „удаль й розгуль“, що доходила навіть і „до разрушенія цѣлаго дома терпимости“: це викликало реакцію в другій частині — пуризм. „Розгулові“ протиставили стриманість у страві, усунення п'яцтва, полову моральність і можливу скромність у вбранні. Останнє доведено до того, що багато з них одягли штани з сірого салдацького сукна й з такого-ж самого чорного сукна сурдути. Бешкетуванню протиставили ввічливість і скромність... „Пуризм якось то недовго

⁹⁾ „За сто літ“ вид. В. А. Н. кн. VI, 1930, ст. 312.

продовжався в університеті“, — свідчить Познанський, — „хоч наслідком його довго ще залишилося призириле відношення до студентів-франтів... стремління якомога уникнути в одязі франтуватости. Рудовате, якоїсь брудної барви пальто Антоновича, здається, до закінчення ним цілого курсу... довго зоставалося як слід пуристичного відношення до назверхніх форм життя. Думаю, що пуризм вплинув і на наше тогочасне вподобання свитки й взагалі простонароднього вбрання, але тільки почасти, бо це наше вподобання мало й інші, більш істотні причини“.¹⁰⁾

Майже одночасно з пуризмом, згадує Познанський, зявилися гуртки, свого роду земляцтва, що звалися „гмінами“, складаючись зі студентів, що укінчили якусь гімназію чи гімназії певного міста; вони дбали про товариську взаємопоміч. Антонович уходив до складу Білоцерківської гміни. Тоді Варшавського університету ще не було, а тому в Київському було повно польських студентів; таким чином у польські гміни спочатку входили й Антонович з товаришами, що швидко відокремилися в українську громаду. Як те сталося?...

З синтези деяких знань про українство й „загальної демократичної французької теорії“ Антонович сам собі „одкрив українство“. „І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією, — розповідає нам він у 1900. р., — тим більше переконувався в тому, що відкриття моє — була не зайва вигадка. **В університеті я свої переконання передав товаришам** (підкреслення наше — О. М.). Спочатку дивилися

¹⁰⁾ Б. С. Познанський, Воспоминанія, Укр. Жизнь 1913, кн. 2. ст. 13—14; 3, ст. 22—23.

на них, як на щось незрозуміле, мало не божевільне. Потім поволі знаходились люди, що поділяли їх і виробився цілий кружок т. зв. хлопоманів¹¹⁾ з осіб, додамо від себе, що ще входили в польські студентські корпорації.

„Поволі відомости про цей кружок“ — каже Антонович — „дійшли до шляхетської суспільности“, яка на акт утворення хлопоманського гуртка спочатку дивилася „як на причуду молодих людей“. Але згодом, коли побачили, що такого роду погляди почали ширитися, шляхетство стало турбуватися; на небезпечність хлопоманства вказували й езуїти, що мали тоді великий вплив на шляхту. „Між тим“ — оповідає Антонович — „з'явився один факт, який подав повід до справжньої війни. В кінці 50. рр. у кружку нашім появились думки, що соромно жити в краю й не знати ні самого краю, ні його людности, і ми порішили всі вакації від початку квітня до кінця серпня вжити на подорож по краю пішки... в свитках... За три вакації ми обійшли сливе весь Правобічний і Новоросійський край: Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину й більшу частину Катеринославщини й Херсонщини...“ Тоді ще, „хожденія в народ“ не було зовсім у Росії й поліція їх не турбувала; хоч у тих мандрівках поруч наукового та публіцистичного зацікавлення були й певні соціальні елементи „хожденства“.

„Що для нас ці подорожі були корисні“, — каже Антонович — „не має сумніву. Але-ж у шляхетськім суспільстві зложилось переконання, що ми ходили за тим, щоб учити селян різати панів... Підчас подорожі ми оз-

¹¹⁾ Автобіографія В. Антоновича, Л.-Н. В., 1908, кн. IX, ст. 396

найомились доволі добре з народнім світоглядом: на-
рід став перед нами не в шляхетському освітленні, а та-
ким яким він є "... В Копулівці, що стоїть на місці Старої
Січі, мандрівники переконалися, що всі селяне добре
пам'ятають ще Запоріжжя й те; „як колись запорізька
земля стала панською“¹²⁾. В тих подорожах Антонович
завжди мав компанію з Рильським і ще 2—3 чолові-
ками.

Влітку екскурзії, а взимі хлопомани розвивали се-
бе, займалися підготовкою підручників для народніх
шкіл і завели щось у роді гімназії для кріпаків. Для са-
морозвитку вони влаштовували літературні сходи-
ни, читаючи на них реферати й видавали рукописний жур-
нал. „Розуміється“, каже Антонович — „в журналі, в ре-
фератах і т. д. вибірали теми й у викладі їх були про-
ведені принципи українства та демократії з різкою
критикою шляхетського побуту й шляхетської теорії“.
З листа Антоновича із 14. II. 1859. р. довідуємося, що
в той час зорганізувалася „маленька компанія з намі-
ром зайнятися виданням всяких шкільних елементар-
них книжок на українській мові, пристосованих до очі-
куваних... сільських шкіл; намічено було видати протя-
гом року дев'ять книжечок, гроші на те мали“¹³⁾. Хто
саме входив до тієї компанії, крім Антоновича, не ві-

¹²⁾ Там таки, ст. 396, 399; про вражіння з тих подорожей див.
також Ф. Рильський „Къ изученію украинскаго народнаго миро-
возрѣнія“, „Кієв. Стар.“, 1903, апрѣль, ст. 7 і 13.

¹³⁾ Орест Левицький, уже цитов. „Сторінка з життя В. Анто-
новича“; в тій „маленькій компанії“ автор убачає „заложення укр.
студ. громади в Києві“, хоч у спогадах Познанського повстання
тієї громади зясовано інакше. Деякі інші дані говорять за вір-
ність першого посвідчення.

домо. А щоб одчинити українській бідноті приступ до вищої освіти, завели семилітню семиклясову школу, офіційно недозволену. „Між студентами“ — розповідає учасник Познанський — „були паничі-поміщики, які мали при собі з дому слуг, здебільшого, хлопців-підлітків. Надумали ми вчити цих хлопчаків і для того влаштували були особливу школу, де добровільці студенти вивчали грамоти дітей, ще тоді кріпацьких слуг. Мушу нагадати, що цю школу влаштовано раніш, як стали закладати недільні (воскресні) школи. В школу цю, не дуже велику щодо числи учнів незабором почали приймати й не кріпацьких хлопчиків-слуг“, та вона існувала якийсь час і по знесенні кріпацтва. „Удалося нам зібрати“ — свідчить Антонович — „може 15 хлопців, одержувати їх на складчину та вчити в національним напрямі“. „Ми хотіли з хлопцями (їх около 16)“ — пише на іншому місці своєї автобіографії Антонович — „пройти курс гімназії, розуміється, з своїм напрямком“. „Але як затяглася поліцейська опіка, прийшлося хлопців розкасірувать, їх здали в звичайні гімназії“, — каже Антонович. Інакше про її кінець пише Познанський; та в данім разі ми вважаємо, що посвідчення Антоновича більш відповідає дійсности¹⁴⁾.

Старше покоління шляхетства не піддавалося ліберальним „віянням“, що після нещасливої для Росії Кримської війни, з приходом до влади Александра II., підготовляло низку великих реформ і насамперед знесення кріпацтва. Воно „стояло за принцип поміщицької влади й за своє ретроградство було ліберальною

¹⁴⁾ Познанський, Воспоминанія в „Укр. Живн.“, 1913, кн. 2, ст 15, і „Автобіографія Антоновича“, Л.-Н.В., 1908, кн. IX, 158.

польською молоддю призвано назвою „мошродзеї“ (від скороченого „мосці-добродзею“). До селянства мошродзеї ставилися неможливо. „Ніде мабуть, пани не відносилися до селян з таким призирством і неповагою до особистої гідності чоловіка“, — каже Антонович — „як у Юго-Западнім краю. Пан уважав себе чоловіком і зовсім не припускав, щоб чоловіком міг бути селянин“¹⁵⁾. Звідси заступників простого люду продражнено призирливим словом „хлопоман“, прізвище, яке одначе прищепилося до тіснішої групи молоді, що гуртувалася навколо Антоновича. „А що в нас на місці, в Києві“, — розповідає Б. Познанський, — „як і по цілому Південно-Західному краю майже тільки поляк був паном, а українець-малорос був виключно хлопом, то, зрозуміло, що мошродзеями були виключно поляки, а хлопомани мусіли бути раніше чи пізніше зробитися хохломанами, хохлофілами“¹⁶⁾.

Мошродзеям, що їх підюджували езуїти, взагалі все не подобалося в хлопоманах. Не подобалася вже ота подорож улітку 1859. р. компанії студентів, серед яких були В. Антонович і Т. Рильський, а найбільше своїм соціяльним боком. Подорожні „багато дечого почувли й довідалися не зовсім приємного для мошродзеїв“: про кріпацькі способи поведінки панів і їх ржондців і економів з „хлопами“. Мошродзеям не подобались ті нескромні спостерігачі їхнього життя й відношення до своїх тоді ще підданих“. Само собою, що всякий намір вчити кріпака грамоти вважано за якийсь абсурд. „І на що ще хлопів учити?“ — говорили. „Як усі

¹⁵⁾ Автобіографія Антоновича, Л.-Н. В. 1908, кн. IX. ст. 388.

¹⁶⁾ Б. Познанський, Воспоминанія в „Укр. Жизн.“, 1913, кн. IV.

будуть розумні, то хто буде орати поле?“ Здаючи собі справу з небезпеки, польські поміщики душовласники почали розповсюджувати про подорожніх насамперед найнеймовірніші чутки аж до того, що ніби ті свою подорож розпочали для того, „щоб пропагувати повстання селян проти своїх поміщиків“.

Розходження й ворожнеча зі шляхтою поглибилася й загострилася ще одним, логічним із боку хлопаманів кроком. З 1860. р. серед польської суспільности Правобережної України почала „розвиватися конспірація, що приготувляла повстання“. Хохломанам доводилося зробити вибір. По тій подорожі в тіснім колі сімох студентів (В. Антонович, Рильський, Панченко, Познанський, Віцус, Васілевський і Пржеднельський) обговорено питання — „який нарід уважати за свій?“ Антонович доводив, що „жити серед українського народу й не злитися з ним, не проїнятися його національними ідеями, значило бути тунеядцем, паразитом“. Між іншим він звернув увагу, що ніде так не покривається ідея націоналізму з демократизмом, як на Україні, бути демократом, стояти на боці народніх інтересів і не бути патріотом-українцем не можна¹⁷⁾ Згодом, у 70. р. подібно-ж висловився й М. П. Драгоманів: „Радикал, котрий на Україні не признає українства, є недодумавшийся радикал, так само як українофіл, котрий не додумався до радикалізму, тільки плохий українофіл“. (По тих дебатах сфотографувалися групою в одноступів з 5 чоловік (див. прикл. фотографію ст. 19.) і приступили до праці). Всім товаришам „запропоновано, або

¹⁷⁾ Б. Познанський, „Воспоминанія“, „Укр. Жизнь“, 1913, №. 3 ст. 21.

оставатися в польських корпораціях, або виключитися з гмін і заснувати свою справді таки українську громаду". Внаслідок того в 1860. р. група студентів хлопоманів (числом 15) виступила з гмін, що скоро перетворилися в організації по землях та стали — „основою політичної організації польського повстання“, і заснувала свою окрему українську студентську громаду. Чисельно невеличка, але якісно хлопоманська група вже й тоді була дуже сильною: досить назвати тільки імена В. Антоновича (голову), К. Міхальчука (ініціатора виділення в окрему укр. громаду), Ф. Рильського, Познанського. Всі її члени „до кінця життя осталися вірні українській ідеї“.

Вражіння від виділення з-поміж польської молоді української громади, як опозиції до шляхетської польщизни, було серед польського суспільства на Україні величезне; в тому добачали внутрішній розкол, розбиття єдиного фронту й під яку хвилю?

Соціалістично-анархічна частина передового російського суспільства, як Герцен і Бакунін, задивлялися на польське питання ідеалістично, уважаючи, що поляки, порівнюючи культурніша нація, несправедливо пригнічені й мають право на вільне самостійне життя. В самому польському суспільстві „під впливом романтичних ідей свого національного месіянства... склався про себе категоричний, нічим не збитий, погляд, як про вибране суспільство, морально найчистіше й найбільш лицарське, передове й бездоганне в усіх відношеннях із усіх культурних суспільств світу“. Нарешті йшла мова про підготовку „інсurreкції“ (повстання). Ось і під таку то хвилю трапився цілком несподіваний і неймо-

вірно уразливий для польського суспільства факт розколу з польщиною, і як є з боку юнацтва, що виховалося в польському оточенні й здебільшого користувалося „особливою пошаною, довірям і повагою в молоді, ледві не ватажків її“, в числі котрих „з особливим пієтетом називано імена Антоновича й Рильського, а головню першого“.¹⁸⁾

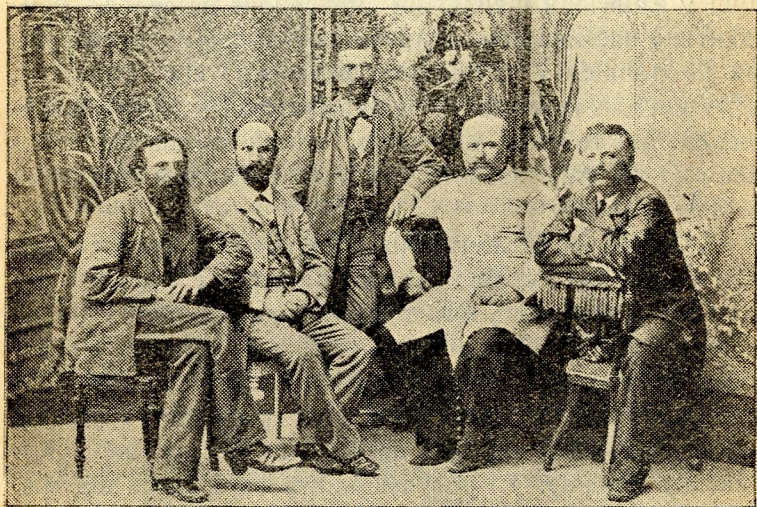
Щоб рішитися на той крок, треба було великої громадської мужности. „То правда, що не для звичайної кар'єри Антонович учинив так, як учинив“ — пише Бобровський; це відноситься й до інших його товаришів, що вийшли вкупі з ним на новий шлях, який мав не лиш особисте значіння. Так покладено початок національного, а zarazом і соціального, а навіть і політичного самоозначення українців польської культури. „Після розриву з польською корпорацією“ — згадує Антонович — „ми прилучилися до української громади,¹⁹⁾ котра вже тоді існувала, а також завести правильні зносини з редакцією „Основи“. Для цього доручили мені поїхати до Петербургу й завести стосунки з редакцією. В редакції Василь Михайлович Білозерський прийняв мене дуже привітно й попросив зайти ввечері на довшу розмову“.²⁰⁾ Антонович подав загальну ха-

¹⁸⁾ К. Михальчук — „Изъ украинскаго былого“, „Укр. Жизнь“, 1914, № 8—10, ст. 70—73.

¹⁹⁾ Одруження Антоновича з сестрою в первих Пávла Чубинського, Варварою Іванівною з родини Міхельс а потім одруження А. Ф. Кістяківського з другою сестрою — за словами Познанського — сприяло зближенню Антоновича, а також і Рильського, з українськими колами, що їх „вповні оцінили“ (Укр. Жизнь, 1913, кн. 5, ст. 44) Ми справили „Міхельсон“ на „Міхельс“ по вказівці Д. В. Антоновича. — О. М.

²⁰⁾ „Нові сторінки з біографії Антоновича“, Україна, кн. 1—2 1924, ст. 160.

рактеристику відносин польської суспільності до українства й передав на ту тему статтю Рильського з деякими доповненнями. Білозерський просив хлопomanів співпрацювати в „Основі“; справді до неї писав і Антонович і Рильський. Зустріч Антоновича з Білозерським була зустріччю хлопomanів із Кирило-Методієвцями, на жаль, про ідейний обмін думок не полишилося відомостей, розуміється, його не могло не бути.

По середині стоїть: В. Б. Антонович
Сидять з лівого боку: Т. Р. Рильський, В. Л. Беренштам
З правого: Ф. Г. Панченко, Б. С. Познанський

Для членів новоповсталого української студентської громади відхід од шляхетської польщизни й поворот до українського народу означав перехід із кола польських поміщиків на Україні в табор українських мужиків, ніс із собою поворот „до народньої мови, народньої

одежі й звичаїв, початок безпосередньої праці серед народу. Знищення в собі самих усяких слідів панської культури стало гаслом тих ідеалістів, а ми знаємо, що одні з них зробилися й справді писарями (по селах), інші вчителями й т. д.²¹⁾ Члени української студентської громади взимі брали участь у народньо-просвітному русі й особисто навчали по школах, що їх самі-ж зорганізовували. Антонович не обмежувався навчанням лиш у Київській школі. Він „потрапляє на село“, „приїздить, а частіше приходить пішки зі своїми товаришами до родичів у с. Брицьке, недалеко від Винниці“. „Тут він“ — каже Ф. Равіта-Гавронські — „свіжо нафашерований теорією, яку всіма силами пропагували поляки (? О. М.), завзято заходився навчати сільських дітей грамоти“.²²⁾

Літні-ж ферії звичайно проводили в туристичних мандрівках по Україні, ставши піонерами українського туризму й вивчаючи при тому з етнографічного й економічного боку народній побут, тощо. Ходили невеликими гуртками ближчих товаришів, здебільшого, пішки, з клунками за плечима²³⁾, були екскурсії й одинцем, напр., Рильський одвідав на початку 60. рр. ще й Кубанську Україну.²⁴⁾ Прогульковці, в одрізнення від місцевої інтелігенції, не ховали факту підготовки в урядо-

²¹⁾ Некролог А. Василька про К. Михальчука. „Укр. Жизнь.“ 1912, №. 4, ст. 6.

²²⁾ Див. його тенденційну й гостро ворожу супроти Антоновича й хлопоманів книжку „Rok 1863. na Rusi“, т. II. розділ IV, ст. 123—161: я цитую з „Матеріалів“ . . . Багалія, ст. 25.

²³⁾ О. Л. (Орест Левицький), Ф. Р. Рильський, некролог, Київ. Стар., 1902, ст. 342; також „Атобіографія“ Антоновича.

²⁴⁾ Рильський, „Къ изученію“ . . . , там таки, ст. 4.

вих колах акту про знесення кріпацтва, і тією одвертістю, радо вітаною селянством, зайвий раз не подобалися поміщикам.

Польсько-шляхетська суспільність ненавиділа хлопomanів, „предала их всеобщей анафемѣ“ і поруч з тим боялася їх: приписуючи їм пропаганду різні панів (поміщиків — О. М.). По польських панських дворах імя Антоновича й Рильського називано, як майбутніх організаторів нової коліївщини, як майбутнього Гонти та Залізняка.²⁵⁾ В деякій польській закордонній пресі писалося, що в Київському університеті повстала партія хлопomanів, котра „во імя любви до народу, братерської рівности й т. п. гарних річей“ буцім-то розіслала „по краю місії для захисту народу від кривди, що могла повстати від шляхти в добу розв'язання селянського питання“, що російський уряд ніби толерував їх діяльність і навіть пособляв їх „безумним емісарам“, ніби „маючи для тієї цілі Антоновичів, Рильських і т. п. божевільних“, що зріклися Польщі, „щоб здійснити скомпановану ними українську утопію“.²⁶⁾ Шляхта підготувляла повстання, а „хлопомани“ — за словами Драгоманова — „заявили гмінам, що не можуть прийняти польської повстанської програми, бо вважають Правобережну Україну зовсім не за Польщу, а себе за українців“. Ця декларація стала звісною й у панських колах²⁷⁾, і Антоновича jako шляхтича, потягнули на шляхецький суд. Сподіваючися його, виклав А. по пунктах

²⁵⁾ Драгоманів, Историческая Польша и великорусская демократія, Женева, 1882, ст. 207.

²⁶⁾ „Tygodnik Poznanski“ (1863, No. 3); цитую з тієї самої праці Драгоманова, ст. 207.

²⁷⁾ М. Драгоманів, До Історії укр. хлопomanів у 1860. pp., „Життя і Слово“, 1895, кн. III., ст. 344 - 348.

свої переконання, куди, очевидячки, увійшла й та декларативна частина; його писане „вірую“ встигло розійтися по руках, стало відомим шляхетським колам й по ньому він мав відповідати. Цілого його змісту, на жаль, ми не знаємо, лиш про перші дві точки переказує сам Антонович у своїй „автобіографії“. В I. точці говорилося про „повну свободу совісти, рівноправність усіх релігій і повну взаїмну толерантність“, в II. точці, що „всяка національність повинна мати свою свободу, признання й пошану й що так як в краю нашому більшість народу належить до української національності, то народність ця повинна бути признана найголовнішою“. По розгляді шляхетським судом тих двох точок узяв слово єдиний з високою освітою член шляхетського збору, Бобровський, з признанням поставився до того, що молодь займається студіями громадських і соціальних питань“, і побажав, щоб молодь і „далі йшла по тому-ж напрямкові“.²⁸⁾ На тім шляхетський суд закінчився. Але потім до Антоновича прислано одного шляхтича з пропозицією, щоб він зрікся тієї II. точки, чого він не зробив. По шляхетському суді над Антоновичем зависло ще обвинувачення єзуїта Шембеля в пропаганді атеїзму, антипатріотизму й соціальної революції. Поруч зі своїм судом шляхта не гербувала скаржитися на хлопоманів представникам російської адміністрації, щоб тільки їх усунути з дороги. Куратор Київської шкільної округи, Пірогов, об'їжджаючи свій район, скрізь чув скарги польської шляхти на Антоновича (і очевидячки й на інших) й спитав його, коли той по закінченні університету прийшов просити місця, — „що

²⁸⁾ „Автобіографія В. Антоновича“, Л.-Н. В., 1908, кн. IX ст. 494

ви зробили поміщикам тутешнього краю?²⁹⁾ Київський генерал-губернатор, кн. Васильчиков, „одержав од поміщиків різних місцевостей 42 доноси на хлопоманів, писаних на один зразок, і в вересні 1860. р. генерал-губернатор призначив секретний розслід на основі тих доносів. В них писано, що „студенти Київського університету стараються зблизитися з простим людом і впливати на нього прищеплюванням шкідливих понять і думок; що між ними повстала громада комуністів..., що вони зближаються з селянами й проповідують їм рівність прав усіх людей, спільне право всіх на володіння майном, називають селян братами, сплять і їдять вкупі зі слугами, і що та громада комуністів, на чолі з б. студентом Антоновичем, складається з-понад 100 членів.“³⁰⁾ При тім ніби вони, ті комуністи, підюджували селян до різних панів (поміщиків), через що вони, поміщики, просили оборони від уряду.

Справа про Антоновича й Рильського в Київському генерал-губернаторстві мала заголовок: „Дѣло объ устройствѣ коммунистическаго общества“; її розглядала спеціальна комісія, яка допитувалася й про літературні вечори, і про реферати на них, і про подорожі... Розслід закінчився віддачею Антоновича й Рильського „підстрогий догляд поліції“.³¹⁾ Коли ще й друге слідство закінчилося нічим, то все-ж чутки попереднього змісту продовжувано ширити, лиш, замість комуністами, Ан-

²⁹⁾ Там таки, ст. 401; Микола Іванович Пірогов був свого часу відомий на цілу Європу хірург, ліберальний громадський діяч початку великих реформ, видатний педагог і куратор спочатку Одеської шкільної округи, а вкінці 1850—1861. рр. — Київської.

³⁰⁾ М. Драгоманів. „Життя і Слово“ там таки.

³¹⁾ „Автобіографія“ Антоновича, там таки.

тоновича з товаришами почали називати хохломанами. В дописах їх начислювано до 100 душ, „в дійсности“ — каже Драгоманів — „громада хлопоманів не була така численна, а згодом зі всіх хлопоманів-католиків осталося тільки двох — Антонович і Рильський, решта православні й переважно лівобережці“.³²⁾

З усього, що приписувано Антоновичеві з товаришами тими обвинуваченнями, насамперед мусить бути взятий під сумнів власне „комунізм“ і то тому, що обвинувачувачі ледви чи могли мати правдиве поняття про те, що то є комунізм, а в чому подібна до них публіка, ще й досі мало розбірається. Рівно-ж має бути взято під сумнів і приписування Антоновичеві стремління до соціальної революції: донощики вкладали в те поняття невідомий нам зміст. З поняттям „соціальної революції“ спостерігається те-ж саме явище, що й з комунізмом, — про „соціальну революцію“ говорить в найширшій публіці, але й досі мало хто вкладає в те поняття правдивий зміст і мало хто відрізняє його від суміжних понять політичної й національної революції. Ф. Равіта-Гавронські говорить, що якийсь час, до кінця 1860. р., Антонович належав до польських революціонерів, що підготовляли повстання 1863. р.; коли-б це було й так, то слід мати на увазі, що та задумана поляками „революція“ не мала нічого спільного з соціальною — в неї горував політичний і національний момент. В додачу комунізм, як форма співжиття, і революція, як силоміцький переворот, ніяк не вяжуться з прудонізмом. Але під „комунізмом“ донощиків міг критися фуреризм, зачерпнутий з оригіналу, чи з

³²⁾ М. Драгоманів, „Життя і Слово“, 1835, кн IІ, ст. 348.

роману „Что дѣлать“. Чернишевського, а під соціальною революцією, — революціонізм, як певний духовий нахил, або в додатку під те поняття підводилася й неґація кріпацтва, яке до 19. II. 1861. р. теж було однією з конститутивних ознак „Богом установленого“ тогочасного соціального ладу.

Що-ж до „атеїзму“, то справді щось у тому роді напевно було в світогляді Антоновича. Багалій, згадуючи, що Равіта-Гавронскі приписує Антоновичеві памфлет у віршованій формі, каже: „Той, хто знав В. Б., міг би тільки посміхнутися, коли-б йому сказали, що Антонович написав такі вірші, де **увесь час удається до Бога**“ (підкреслення наше — О. М.).³³⁾ Шкода тільки, що сам Багалій, б. учень Антоновича, торкнувшись цього цікавого боку світогляду Антоновича та в умовах (більшовизму), за яких можна було про цю сторінку щиро розповісти, не знайшов нічого ліпшого, як говорити туманними натяками. Дещо більше про те знаходимо в другого великого учня В. Антоновича, а то в проф. М. Грушевського. Останній, вказавши в 1908. р., що Антонович був під впливом французького раціоналізму, далі каже: „Він скептик і позитивіст... індиферентний до всякої метафізики, він вірить в одну релігію — релігію людства, одначе він не став космополітом, „всечоловіком“, бо став у ряди українського народу-демаса“.³⁴⁾ Ця характеристика не фіксована якимось періодом із життя Антоновича, її можна віднести

³³⁾ Багалій, уже цитов. „Матеріяли . . .“, ст. 29.

³⁴⁾ Записки У. Н. Т-ва в Києві, 1908, кн. III, стаття Грушевського про Антоновича, як хлопомана; уривок споминів А. В. Верзілова, „Україна“, Київ, 1929, кн. 6, ст. 82.

також і на добу активного хлопоманства Антоновича. Ще один автор, А. Верзілов, говорить: „Антонович — позитивіст, що в євангелії бачив сліди анімізму“. А по посвідченні сина, проф. Д. В. Андоновича, у його батька „не було ніяких елементів віри“, а ні в що.

Підчас трусу на помешканні Володимира Антоновича знайдено належні йому два портрети революціонерів: одного польського — Канарського, в кайданах, другого російського — Іскандера (Герцена). Це — деталь, але не випадкова; вона вказує кому симпатизував хлопоман Антонович. Можна вважати безсумнівним, що Антонович був знайомий із творами Герцена, коли навіть його молодший товариш, Михальчук, ще до оселення з Антоновичем на одній квартирі, вже читав потайки Герцена. Гуманізм поглядів Герцена, любов до народу й ненависть до гнобителів так впливали на читача, що, напр., за одним свідоцтвом, Шевченко, прочитавши щось із Герцена, цілував, ті рядки. Спеціально про Україну Герцен ще в 1859. р. висловив ось які думки: „Хмельницький не з любови до Москви, а з нелюбоби до Польщі піддався цареві. Москва чи краще Петербург обманули Україну й примусили її ненавидіти москалів“... „Долю України не можна рішити“ — каже він, — „не спитавши людей, що на ній живуть. ...А що коли після всіх наших розмірковувань Україна, памятаючи всі утиски москалів і кріпацтва, і військові набори, і безправність, і грабіжництва, і батіг, з одного боку, і не забуваючи, — з другого, — як їй було й за Річі Посполитої з жовнірами, панами й коронними урядниками, не захоче бути ні польською, ані русскою? Як на мене, питання виглядає дуже просто. Україну слід

у такому разі визнати вільною й незалежною країною. На Україні живуть люди, пригнічені рабством, але не на стільки зломані урядом і поміщиками, щоб вони втратили всяке почуття народности. Розв'яжемо-ж їм руки, розв'яжемо-ж їм язик; хай мова їх буде цілком вільна, і тоді нехай вони скажуть своє слово, переступлять через батіг до нас (великоросів), через папі-ж до вас (поляків), чи, коли вони будуть розумні, протягнуть нам обидвом руки на братський союз і на незалежність од обидвох“.³⁵⁾ Ці натхненні слова, що визнають рівноправність українському народові з великоруским і польським, були на той час яким промінем темної ночі, і природня річ, що Герцена читали й ним зачитувалися.

Є потім вказівки, що Антонович „первоначально“ виступив „під прапором“ ідей Кирило-методієвського братства.³⁶⁾ Або що: „на його світогляд, як і цілого покоління“, як каже М. Грушевський, „мали могутній вплив ідеї Кирило-методіївців“.³⁷⁾ Обидві ці вказівки, кинуті без аналізу й достатнього доведення; з них вказівка Грушевського має більше значіння за першу, бо є й свідомством особи, що близько знала В. Антоновича. Однак через 20 років те свідомство Грушевського сильно скореговано самим-же Грушевським, коли він пише: „Лишається невідомим, в яких розмірах він (Антонович) мав змогу увійти в ідеологію Кирило-методіївських

³⁵⁾ „Колокол“, 1859. р., №. 33; порівн. А. Хатченко (Б. Кістяковський) Герцен и Украина, Укр. Жизнь. 1912, №. 4, ст. 22 – 30.

³⁶⁾ Новый енциклоп. словарь Брокгауза и Эфрона.

³⁷⁾ Записки У. Н. Т-ва в Києві, 1908, кн. III, теж „Україна“, 1928, кн. 4 „з соціально-національних концепцій Антоновича“.

братчиків“, і додає: „Я думаю, що в доволі обмежених, — як взагалі були обмежено з нею знайомі київські українські круги 1850—60. рр. Книга Битія Українського Народу (Костомарова) — цей канон українського демократизму, не був звісний, це певно. Жандармерія дійсно встигла вчас взяти під ключ Кирило-методіївську ідеологію — як хвалився її шеф граф. Орлов, і те, „що снилось — говорилося“ в київським осередкові 1846. р., здебільшого осталося секретом для молодого покоління, що вийшло на його місце в 1850—60. рр.“. Але Кирило-методіївці ще жили й самі: жив Білозерський (1823—1899) і Костомарів, а впливи Кирило-методіївців, попередніх славянофілів, і Герцена, пізнішого славянофіла-народника, йшли загально беручи в тому самому напрямкові. Костомарів, найвизначніший із Кирило-методіївців, на наведене вище поставлення Герцена до України негайно-ж одповів: „В майбутнім славянським союзі, в нього-ж віруємо та його-ж сподіваємося, наша Україна має скласти окрему цивільну цілість, на всьому просторі, де нарід говорить українською мовою. Хай-же ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, що заселені нашим народом“.³⁸⁾

Десь на кінці свого студентування, на прикінці 1859. р. чи початку 1860. р. В. Антонович одвідав К. П. Михальчука, завязалася цікава розмова. „Я став висловлювати“ — розповідає про те Михальчук — „свій одчай у тому, що наш нарід такий упосліджений, порабований і знесилений, що позабував усі свої історичні традиції, що в нім загинула свідомість і почуття своєї людяної й національної гідности, що він, очевидяч-

³⁸⁾ „Колокол“, 1860, №. 61 (за 15 січня).

ки, не має вже засобів і можливости прокинутися, струснутися, добитися свободи й одродитися до незалежного національного життя“. Антонович намагався заспокоїти свого співбесідника, доводив що „далеко не все ще страчено“, при тому висловив думку, яка — за словами Михальчука, теж хлопомана, „лягла потім в основу всієї дальшої діяльності його та його ближчих друзів і співробітників“.

Антонович „вказав на те, як почало тоді широко розвиватися національне відродження здавалось цілком понімеченого й упослідженого чеського народу, — це з одного боку, а з другого — на успішну боротьбу розділеної й пограбованої Італії за своє об'єднання й свободу. Він зясував, що весь секрет обидвох рухів у цих націй, які воскресають до самостійного життя, які виявили такий могутній порив у тих рухах, що виразно забезпечує їх успіх, полягає в більш чи менш широкім розповсюдженні освіти в масах, яким би шляхом вона не йшла до мас і в якій би формі ними не переймалася, що **культура** — взагалі єдиний вірний підважок до розумового, морального, економічного та політичного піднесення і звільнення народів. Як приклад і в доказ цього він навів кілька дуже красномовних і переконливих епізодів, що характеризують безсилість і невдачі всіляких революційних рухів серед темних і недисциплінованих мас з одного боку, і стрункість, стійкість і переможність як національно-культурного руху чехів, так і політично-революційного італійців — з другого“. Михальчук признається, що вище сказане відкрило перед ним „нові обрії для віри, надії й плідної

діяльності в тім напрямку, що зробився для нього заповідним“.³⁹⁾

Перед нами конкретна програма ближчої практичної праці для всебічного відродження українського народу, програма, що виходила з факту масової неграмотності, тільки що, розкріпощуваної селянської маси. Про віддалений ідеал тут нічого не говориться, та це не значило, що Антонович його не мав: „воскресіння до самостійного життя нації“, „розумове, моральне, економічне й політичне піднесення й звільнення народу“ дорогою чехів та італійців — ось уже деякі точки в тому напрямкові й при тому вповні реальні. Ці точки значили довгий шлях підготовки українського народу до громадської дозрілості, шлях яким приблизно 15 літ пізніше, в половині 70. р. йшла загально-російська течія „лаврізму“, яка визнавала, що народові бракує „знання й уміння“, що його треба підготовляти культурно, як рівно-ж і інтелігентних працівників серед нього, — за що ту течію були прозвали „підготовітелями“. Деякі додаткові риси знаходимо в споминах польського автора Бобровського, якого ми вже згадували, розповідаючи про шляхетський суд над Антоновичем, а якого толерантність не викликає сумнівів.

„Зі своїми переконаннями, неприхильними для панування шляхти на Україні, Антонович“ — за словами Бобровського — „аж ніяк не крився“, що „дратувало прихильників „шляхетської традиції“, які „вбачали в Антоновичеві „демагога та небезпечну людину“. Не чув я ніколи, щоб він висловлював погляди анти-

³⁹⁾ К. П. Михальчук, Изъ украинскаго былаго „Укр. Жизнь“ 1914, кн. 8-10, ст. 84-85.

суспільні, а в гострому питанні селянському видавався мені цілком поміркованим; коли-ж у широкому розв'язанні цієї справи через надання селянам землі в власність міг убачати засіб до приєднання й зєднання, то з цим не один з найправовірніших шляхтичів міг згоджуватися та й згоджувався. У підготовчих працях до руху 1863. р. (до польського повстання — О. М.) Антонович не брав і принципово не міг брати участі, бо-ж його, як чистого „народовця“, аж ніяк не цікавили політичні стосунки й права народу, **а тільки соціальні** (підкр. наше О. М.). До чого йому політичні права народу, що його попереду треба ще виховати на громадян. А праці революційні (повстання 1863. р. — О. М.) скеровані до обєднання в давніх межах, хоч і під гаслом: „вільні з вільними, рівні з рівними, — для щирого народовця-українця“ (Rusina), свідомого історії та тверезого в своїх поглядах, — безперечно заспокойливими не видавалися“.⁴⁰⁾ З цього свідoctва для нас особливо важливим є те, що Антоновича не цікавили політичні питання, а тільки соціальні — позиція, якої дотримувалося згодом, у 70.—80. рр., російське народництво, і що він стояв „за надання селянам землі в власність“, що значило повне унезалежнення селян од бувших поміщиків, з ціллю досягти того, що дала велика французька революція, яка саме власністю звільнила селянство з пут залежності від фєвдалів. Знов іде

⁴⁰⁾ Pamiętniki T. Bobrowskiego z przedmową W. Spasowicza т. I, Львів, 1900, ст. 228—229. „Перше видання спогадів Бобровського враз було випродане й по часті знищене, бо кожна панська родина знаходила щось неприємного про своїх предків. Повторного видання не вийшло“ ...

про погляди на біжучий момент, про програму мінімум.

Значно ширше виявляє Антонович свій соціально-економічний світогляд у своїй знаменитій „Сповіді“, викликаній нападами з польського боку, заступленими п. Педалицею (З. Фішом) у листі останнього з 15. XI. 1861. р., що видрукований в „Основі“. Та „Сповідь“ — як каже сам В. Антонович у своїй автобіографії — „була останнім голосним актом розриву з польською суспільністю“, акт, який він згадував і вважав за ліпшу хвилину свого життя. В ній насамперед виявляється його негачія шляхетського ладу як політичної, соціальної, національної й культурної системи.

„Ми маємо підставу не вірити“, — пише він, — „що шляхетський лад був ідеальним горожанським і політичним устроєм, — що укврайнський нарід був... збродом розбійників, черню, що гідна була паля (кола) й різок“. У творах навіть польських авторів-істориків є подостатком доказів, „всієї непридатности, всієї неправди шляхетських порядків..., що шляхтичі безжалісно пригнічують нарід, утискують козаків“. „Справді в Польщі була золота, законна свобода — та тільки для шляхтичів..., але яка користь від цього народові... Шляхетство... було формою, виробленою польським громадським життям **громадське самоуправління** (підкреслення наше — О. М.) — це постійна ціль, до якої стремів український нарід... Тожсамість поляка й шляхтича, русина й народнього чоловіка й досі в нас продовжується... Нарід..., залишений боярами, крок за кроком відстоював **своє...** збитий з ніг, скрівавлений, був запряжений до шляхетського плуга, і тоді його не кинула вічна думка — вічне бажання реакції проти шля-

хетського принципу, який у його очах є брутальною несправедливістю... То-ж не маніть нас шляхетськими вольностями; ми вам скажемо: „кожух, може, й теплий, та не нас шитий“, при тому по духові нашого народу вповні нам противний. Історія вчить нас, що шляхетський порядок і езуїтизм противні духові нашого народу й шкідливі для його життя, що треба безумовно протидіяти їм і оберігати від них нарід всіма можливими засобами“. І далі на адресу свого опонента й тих, хто стояв за ним, Антонович закидав: „Ви хочете увічнити на Україні шляхетство; ви бажаєте задавати українську народність — і для того не гербуєте ніякими засобами; нарід хоче земельної власности й з милости вашої не може її набути; ви не могли відмовити йому в наділі, але не забули потурбуватися про казкові високі ціни викупу; ви не тільки самі не сприяєте просвіті народу, але стараєтеся завалити шлях тим, що того бажають — плітками, казками, брехливими виказами. Ви старанно дбаєте, щоб придавити все те, що скільки небудь виявляє місцеву народність“. Він, нарешті, радить польській шляхті Правобережної України повернутися до свого народу й не казати буцім то „на правім березі Дніпра нема Русі, а тільки справжня Польща“.⁴¹⁾

Закид опонента, що „Антонович хоче муштрувати нарід (український) на свою команду“, дав йому, Антоновичеві, привід висловитися й про ту тактику, яку він у собі виплекав. „Та хто-ж вам сказав“, — питає він, — „що я мрію про те (про „муштру“ — О. М.)?

⁴¹⁾ В. Антонович, „Моя исповѣдь“, Основ., 1862, січень ст. 85 - 88.

Бажання примусити другого танцювати під свою сопілку — це давня звичка польської шляхти. Я можу старатися вивчати й заявляти, в міру розуміння, потреби народу, ступінь його розвитку, можу сприяти його освіті, — але навязувати йому щобудь замислене мною а priori, я ніколи-б не зважився. Це маніра, котрої... досі додержувались одні шляхтичі. Тільки в них наперед продумана одна й єдина — на їх погляд — спасення путь для народу, на котру вони, з волі чи з неволі, хотіли-б потягти його, та в тім то й річ, що щирі друзі народу не так мають з ним поводитися: вони повинні усвідомити всю його надзвичайну велич (громадное величіє), — мусять усвідомити, що вести — куди-б то не було — нарід, не в їх праві й не в їх силі; що їх завдання тільки пособляти народові в освіті, в осягненні самосвідомости, а там він сам собі придумає цілі... Щирі приятелі народу не ламають собі голову над далекою будучністю, а коли тільки вони люди діла й як що мають засоби, то стараються про народню просвіту, про поліпшення матеріяльного побуту селян⁴²⁾. Як бачимо й тут Антонович виступив тим самим, що й у розмові з Михальчуком і в спогадах Бобровського, виступив як педагог-підготовувач народу до всебічного самопізнання, який у народі вбачає надзвичайну велич і виявляє до неї таку глибоку пошану, що, не навязуючи нічого, дозволяє собі тільки допомогти йому підійматися по шляху поступу, а вже самому доходити до бажаних йому цілей. Це позиція в дусі Прудона, а разом з тим і позиція, на якій стане згодом російське народництво. Ломити голову над „далекою будучніс-

⁴²⁾ Там таки, ст. 87 88.

тю“ в Антоновича не має охоти, як неохоче займався нею й Драгоманів в 70.—80. рр., іронічно завважуючи, що слід полишити клопоту й нашим нащадкам. Для Антоновича, як і для Драгоманова, ота віддалена будучність мала безконечно менше значіння, ніж якийсь реальний крок вперед сьогодні.

Польський публіцист Ф. Равіта-Гавронскі, говорячи в своїй книзі „Rok 1863. na Rusi“, т. II., про Антоновича, пише: „Ходив у свитці з грубого сукна; про шляхту висловлювався неприхильно, він свою симпатію звертав до народу... Демократичні ідеї його зєднували йому палких прихильників. Пропаганду свою проводив дуже зручно: сам завсігди виступав як поміркований демократ, а коли йому вказували, що прихильники його доходять до конечности повторити коліївщину, він жартівливо посміхався“...⁴³⁾ Натяк про коліївщину, кинутий і д. Падалицею, дав привід Антоновичеві висловитися й щодо революційної тактики: „...Єдину зброю, яку ми бажаємо постачати нашому народові — писав Антонович далі в „Сповіді“ — це не ніж, не коса, а сумління та наука“. Історичним значінням Гонти та Залізняка, каже він, „ми пишаємося, як народніми представниками свого часу, бо вони такими були на правду; не ми винні в тому, що шляхта держала на рід в темноті, ображала й кривдила його щоденно в моральному й матеріальному відношенні й через те дорого за те розплатилася“. Антонович не бажає повторення реакції на шляхетство й для того дбає про поширення освіти в народі. Через неї сподівався реакції ін-

⁴³⁾ Д. Багалій, Матеріали для біографії В. Б. Антоновича, Всеукр. Акад. Наук., Київ, 1929, ст. 24.

шого роду, „спір, на його думку, розв'яжеться сумлінням і наукою, і Гонта нашого часу буде озброєний уже пером чи красномовством“...⁴⁴⁾

З закидом, що він „перевертень“, Антонович згоджується. А пояснивши як вороже — зпочатку свистом і посміхом, а потім гнівом і лайкою, а врешті брехливими виказами й натяками на коліївщину — були зухетство по-людськи поводитися з селянами, щоб дати стрінуті його заходи над тим, щоб „вельможне“ шляхетське народове освіту на його національному ґрунті, щоб признавалося українським те, що ним є, а не польським, — він закінчує: „Мені залишалось або відмовитися від свого сумління, або залишити ваше громадянство: я вибрав друге, і сподіваюся, що працюю та любовю заслужу колинебудь, що українці признають мене сином свого народу“...⁴⁵⁾

Сповідь Антоновича була декларациєю „одного з тих, що вперше покинули табір експлуататорів і дармоїдів та прихилилися на бік покривдженого й визискуваного рідного українського народу“. В ній кинуте „гасло повернення до свого народу“ бігом історії „відчужених від України дітей її“, „щоб заплатити їй працю своєю за виховання, щоб змити гріхи батьків своїх“... Антонович зі своїм другом Рильським, що теж заманіфестував себе в загальних рисах подібним способом („С праваго берега Дніпра“, теж в „Основі“), виступили як „кающієся дворяне польської культури“. Заявили себе „кающими дворянами“ в 1860—61. рр., себто тоді, коли інтелігенський тип цього роду, ставши

⁴⁴⁾ „Основа“, 1862 р.. січень, ст. 89—90.

⁴⁵⁾ Там таки, ст. 95.

опісля літературним, в російській літературі ще себе не виявив. Про тип „кающагося дворянина“ через 7 літ заговорив П. Лавров (під псевдонімом Міртова) у своїх „Исторических письмах“, опублікованих в „Недѣль“ за 1868—69. рр. Лавров доводив „безмірність того несплатного боргу, який тяжив на сумлінні упривелійованої купки перед мільйонами трудівників як сучасного, так і попереднього покоління. Перед трудівниками, що своїм хребетом створили й підтримували всю нинішню блискучу цивілізацію, якої благами вони позбавлені можливості користуватися“. Образи „кающихся дворян“ потім у 1876—77. рр. талановито змалював Н. К. Михайловскій. (Його стаття „В перемежку“). „Я не вигдавав тих кающихся дворян“, — говорив Михайловскій. „Каяття в історичному гріхові перед народом, ідея боргу перед народом одбивалася й у літературі... Вона була тим загальним тлом, що на ній малювалися взори лірики, белетристики, критики, філософії, історії, економіки й політики“. „Кающієся дворяне“ проінняті були свідомістю особистої відвічальности за своє соціяльне положення, свідомістю, що на них тяжить гріх перед простим людом, за який треба відпокутувати, а для того перш усього, розуміється, треба було вивчати нарід з його потребами й бажаннями. Антонович і Рильський перейшли на бік українського мужицтва „не для звичайної карієви“. „Справді талановиті люди“, — слушно каже С. Єфремів, — „перед якими лежав широкий шлях у їхній привичній сфері, блискуча карієра, життя повне принадних окрас — раптово ламають з тією сферою всякі стосунки, голосно проказують своє „отрясаю прах од ног своїх“ та йдуть на важку, щоденну

працю, на наругу, поневіряння. І для кого? Для того народу, який тоді в очах усього гурту т. зв. освічених людей був тільки „бидлом“... Вчинок достойний великого серця, великого розуму“...⁴⁶⁾

В польських авторів можна зустрінутися з вказівками, ніби Антонович вів пропаганду й ширенням агітаційних брошур: „за посередництвом студентів, що розїжджалися на вакації, вони (хто саме? — О. М.) розсівали по селах і містечках брошурки, українською мовою писані, де підбурювали проти шляхти й усяких основ віри, моральности та кардинальних прав суспільства“ (sic! — О. М.)... Одну з їх, на жаль, не вказано яку, відвезено навіть київському генерал-губернаторові кн. Васільчикову, але той заявив, що в тому вбачає тільки „шалості молодьожі“⁴⁷⁾ Коли у тій брошурі було щось таке, що й справді-б підривало „кардинальні права суспільства“, то напевно інакше поставився-б Васільчиков. Були то брошури з числа тих, які повидавав П. Куліш, „метелики“ Куліша. В лютні 1862. р. Михальчука „потрусила“ поліція й за розповсюдження тих цензурованих українських популярних брошур віддано під таємний догляд поліції.

Далеко цікавішими є два факти, що про них розповідає б. хлопоман Познанський: один — про заснування хлопоманами якогось гуртового господарювання, а другий — про дисципліну внутрі хлопоманів. Зпочатку 1861. р. у с. Дударях, канівського повіту, хлопомани виклопотали, щоб маєток удови В. Габель передано в аренду селянам, при чому в зробленому договорі об-

⁴⁶⁾ С. Єфремів, „Пам'яті Т. Р. Рильського“, „Рада“, 1908. №. 219

⁴⁷⁾ Д. Багалій, „Матеріяли...“, ст. 27—28.

говорено, як певний обов'язок сільської громади, щоб „арендовану поміщицьку землю в ніякому разі не роздавано окремим селянам, а обробляли спільно“. На жаль, не відомо, хто саме виробив той арендний договір з колективістичною засадою, але можна припускати, що в кожному разі не обійшлося без Антоновича. Не лишилося й опису того гуртового хазяйнування, для якого спеціально осів у Дударях один із хлопоманів, Познанський, — „пійшов у народ“, каже він. Лишається лиш задокументованим факт, що хлопомани не були такими вже власниками, як себе представляли в легальних офіційних виступах. Можна думати, що колектив у Дударях був, очевидно, якоюсь даниною фуруеризмові. Дударі відвідували Антонович і Рильський, і є вказівки, що, напр., Рильський од усього, що бачив у Познанського, був в захопленні.⁴⁸⁾

Чи вявляли собою хлопомани певну організацію, яка-б нагадувала сучасну політичну партію? Чогось, щоб давало на те реальну вказівку, ми не маємо; до речі, для прудонізму партійна організація є злом. Але щось було, що звязало хлопоманів, якоюсь од них самих залежною, не писаною, вільною дисципліною, яку через ¼ віку Драгоманів визнавав за єдину, що дається до примирення з гідністю людини. Коли перед польським повстанням вкінці зими 1863. р. група польської демократичної молоді закликала Познанського й хотіла йому „все розповісти“, тільки щоб він про те не переказав Антоновичеві, то Познанський дав ось яку відповідь: „Я не є в жадній обов'язковій залежности від

⁴⁸⁾ Воспоминания Б. Познанскаго, „Укр. Жизнь“, 1913, кн. 4, ст. 30.

Антоновича, **нема в нас ніякої корпоративної дисципліни** (підкреслення наше — О. М.), яка-б мене зобов'язувала про те чи інше негайно доносити; але одностудність наша, наша політично-національна віра, без сумніву, може ставити мене в необхідність переказати йому все те, що, на мій погляд, загрожує йому — нам небезпекою особистою чи навіть **партійною** (підкреслення наше — О. М.). В цьому не може бути мови про моє мовчання, про те, щоб я не передав йому про небезпеку, що загрожує⁴⁹⁾ Отже з цього видно, що хлопомани, коли й не були організованою партією, — та тоді такої й не могло-б існувати легально, — однак почували себе партійно; вони не вязалися якоюсь обов'язковою корпоративною дисципліною, але поводитися дисципліновано, даючи вияв вищої дисциплінованості, яка походить із унутрішнього почуття солідарності й взаємоповаги.

Відійшовши від польської шляхти наслідком національного й соціального, політичного й культурного розходження, українським хлопоманам, що жили й хотіли жити легально серед свого народу, довелося відмежуватися й од т. зв. російських „лібералів“. Під ту назву в ширшій публиці на початках 60. р. підводилися найрізноманітніші громадські та політичні напрямки, починаючи від справді ліберального й аж до соціальних революціонерів включно, при чому, завдяки такому змішуванню, за прояви одних роблено відвічальними решту, хоч би вони зовсім не солідаризувалися з першими. Безпосереднім приводом до такого відмежування була поява проклямації під назвою „Молодая

⁴⁹⁾ Ті самі „Воспоминання“, 1913, кн. 5, ст. 49.

Россія“, що її були написали російські петербурзькі соціал-революціонери — П. Г. Зайчневській разом з П. Аргіпуло, провідники гуртка, який розповсюджував заборонені твори Герцена, Огарьова, Фаєрбаха та інших. Проклямація та почала ширитися по Росії від травня 1862. р.

У ній між іншим говорилося: „Росія вступає в революційний період свого існування... Суспільство поділяється... на дві частини, яких інтереси протилежні... Одна партія-народ...; всякий народньо-революційний рух скерований проти власности... Друга партія-царська й складається з поміщиків, купців, урядовців на чолі з царем... Народня партія... завтра стане вкупі з Разіном..., з Пугачовим... і піде різати поміщиків... Вихід з гнітючого... становища... один — революція, революція кривава й неублагана, революція, яка має змінити радикально всі, всі без виїмку, основи сучасного суспільства й знищити прихильників нинішнього ладу. В тій проклямації вимогалось — „республікансько-демократичного союзу областей..., кожна область мала складатися з хліборобських громад, усі члени яких мали-б однакові права“. Землею мали користуватися на общинній основі, мав бути заведений поступовий податок, громадські фабрики й лавки“. „Жінки мали стати рівноправними з чоловіками в політичних і цивільних правах; шлюб мав бути знищений..., родина скасована..., а з тим і спадкоємство, натомість мало стати громадське виховання родини“. Проклямація проголосувала повну незалежність Польщі й Литви..., інші області мали самі вирішити, чи хочуть вони ввійти до складу федеративної республіки Російської“. „Револ-

люційна партія“, — говорилося в проклямації — „повинна захопити диктатуру в свої руки й не зупинятися ні перед чим. Надіємося — писалося там — на нарід, а ініціатива належить війську й молоді... Наступить день, коли ми рушимо на зімній (царський О. М.) паляц, щоб знищити тих, що в ньому живуть...; але як що за них заступиться вся царська партія..., то з вірою... в велике діло соціалізму, ми вигукнемо: в сокири!, і тоді..., тоді бий царську партію, не жалючі..., бий на площах..., бий по домах... Ворогів слід знищувати всіма способами... Хай живе соціальна й демократична республіка російська“ — так кінчається проклямація.⁵⁰⁾

Ось-цю то проклямацію соціалістично-бунтарського характеру почали приписувати всім „лібералам“, у тому числі й українським хлопоманам. Щоб увільнити себе від марних запідозрювань, вони змушені були відмежуватися від неї, склавши в липні 1862. р. у П. Чубинського у м. Боришполі й надрукувавши в „Современной Лѣтописи Русскаго Вѣстника“ (орган Каткова, що ще був тоді лібералом) за листопад 1862. р. в чис. 46. „от лица т. зв. хлопоманов“ колективну заяву під назвою „Отзъвъ изъ Кіева“.⁵¹⁾ Під нею підписалися 21 особа; на першому місці стоїть підпис В. Антоновича: схожість поодиноких місць „Отзъва“ з „Ісповіддю“ й зі

⁵⁰⁾ „За сто лѣтъ“ (1800—1897.), Составил. В. Бурцев, 1897. изд. Фонда В. Р. П., вип. 23. ст. 40.

⁵¹⁾ Ми користуємося нею з „Митеріялів для біографії В. Антоновича“ під ред. Д. Багалія, Київ, В. У. А. Н., 1929., ст. 38, і наступ. Яких митарств зазнав той одзів, доки був видрукований, переповідає М. Драгоманів у своїй статті „До історії українського хлопоманства в 60 рр.“ („Життя і Слово“ за 1895 р., кн. III, ст. 344—348), статті, що в головних рисах спирається на книзі Н. Любімова — „Михаил Никифорович Катков и его историческая заслуга“ СПб., 1889.

змістом думок, що їх висловив був Антонович у розмові з Михальчуком, наведених уже нами вище, дає підставу гадати, що його головним автором був Антонович. Розуміється, що декларація, яко легальний прояв, не могла відбивати в собі цілої ідеології хлопоманів, що її підписали,⁵²⁾ а вже й поготів поодиноких членів, але все-ж певне мінімум легальної програми в ній розкривається.

Основним для хлопоманів було глибоке переконання, що ніхто „не в праві навязувати значній більшості народу, користаючись його нерозвиненістю й впливаючою з того безголосністю, якубудь теорію“... На їх погляд, „єдиний обов'язок людей, що встигли набути вищої освіти, в тому, щоб ужити всіх можливих заходів, аби дати народові можливість набути освіти, пізнати себе, свої потреби, вміти заявити про них, одне слово — внутрішнім своїм розвитком стати на той щабель, на який він піднесений законом. (Очевидячки, мова про акт звільнення від кріпацтва 19. II. 1861. р. — О. М.). „Доки нарід розвитком своїм не стане на рівні з сучасним своїм становищем, марно придумуватимуть для нього й без нього дальші шляхи поступу: всяка теорія, від парламентарної англійської системи до найкрайних („рих“) соціялістичних толків, на наше пере-

⁵²⁾ Ось повний перелік прізвищ, що стоять під тією заявою й таким чином одверто призналися до хлопоманства: Володимир Антонович, Павло Чубинський, Кість Солонина, Ол. Стоянів, Михайло Малащенко, Антон Тищенко, Євген Синьогуб, Іван Нечупоренко, Павло Житецький, Виктор Торський, Дмитро Богданів, Фадій Рильський, Микола Синьогуб, Петро Супруненко, Володимир Синьогуб, Борис Познанський, Виктор Синьогуб, Олександр Лашкевич, Федір Горячковський, Андрій Стефанович, Іван Касяненко. — З них було 5 правобережців та 16 лівобережців.

конання, тільки порожня мрія, лиш суетна фразіровка, що ні до чого не веде; доки нарід тьмяно усвідомлює справжні свої потреби чи навіть майже їх не усвідомлює, що з тієї чи іншої теорії, та при тому узятій **не з народнього життя, не на основі складу народньої логіки.** От же на нашу думку, єдиним ділом щирих приятелів народу за нашого часу — допомогати розвитку народу, не вдаючись у політичні чи соціяльні толки й терплячи очікуючи часу, коли нарід буде в змозі міркувати з нами про предмети, які нині неприступні його розумовому розвитку“. Не трудно пізнати, що вище наведений уступ є ширшим і докладнішим розвитком певних місць зі „Сповіді“, де Антонович говорив, що навіязувати народові щонебудь, замислене à priori, він ніколи-б не зважився..., що вести — кудаб там не було — нарід, без самим ним усвідомлених цілей, не в праві й не всилі... й т. д., й т. д.

„Поставивши єдиною ціллю своїх зусиль старання про народню освіту й розвиток“, хлопомани розуміли, що „народня освіта має засновуватися на власних народніх засновах (началах)“ і що хто за те взявся, „мусів начати з того, щоб ґрунтовно вистудіювати свій нарід. Моральні підстави, властиві життю народу свідомо чи несвідомо (в формі звичаїв, норівів, життєвої обстанови і т. і), повинні бути нами зрозумілі й завжди бути в нашій пам'яті, бо з цих зародків, за правильного й природнього розвитку, збудується весь громадський лад народнього побуту... Вивчаючи нарід і ті моральні засади, що є властивими його побуту й свідомості, ми... робимо такі висновки: 1) нарід наш... релігійний... 2) усвідомив всю важливість поземельної

власности, свідомий, що без неї сама свобода (очевидячки, на основі акту 1861. р. — О. М.) мильна бульбашка, брехливе слово... У нашому народі дуже розвинене почуття справедливості й любові до ближнього... За гуманного розвитку ума й серця, на основі того почуття, можна сказати напевно, що з наших селян вийдуть найчесніші люди й громадяне... 3) нарід проїнятий глибокою повагою до своїх звичаїв..., до всього того, що дає ознаки його національної особистості, тому при вихованні його слід заховувати пошану до народнього селянського побуту..., до його мови й національності, 4) з елементів громадського життя, єдиний елемент приступний народові нині й до якого ставиться нарід з глибокою пошаною, це — родинний звязок: тому, при вихованні народу, усунувши всі інші соціальні міркування, слід підсилити, в міру розвитку, його повагу до родини... і потім, розширюючи розуміння, від родини переходити до громади (общини). Покищо на цьому ступні громадського розуміння можна зупинитися. Ось усі наші переконання, вся ціль наших дій і зусиль, всі обовязки, які ми усвідомили в відношенні до суспільства“.

В деклярації сказано далі, що релігію, родинну мораль і право власности хлопомани вважають неодійманим народнім добробутом („достоянієм“): замах на ці засади вважають шкідливими для народу, що виходять із сектанського егоїзму всупереч народньому духові й народній волі. „За ці поняття стоїть цілий нарід — кажуть вони — за них повинні стояти всі його приятелі... Не менш шкідливими для нашого народу вважаємо проповідь у тій проклямації революційних

засобів... Отже — резумують автори „Отзыва“ — ми оповіщаємо, що з брошурою „Молодая Росія“ не тільки не маємо нічого спільного..., але, навпаки, вважаємо її шкідливою...”

Далі в „Отзыві“ одкидається закид ніби вони, хлопомани, перешкоджають прийняттю селянами уставних грамот. Врешті, одкидають і закид у сепаратизмі. Приписуваний їм державний сепаратизм вони називають „наївною брехнею“. Ніхто бо з нас не тільки не говорить і не думає про політику, але всяке політичне стремління, за нинішнього стану суспільства, до того смішне й дитиняче наївне в наших очах, що навіть уважаємо зайвим серйозно заперечувати цей закид...” Але, заявляють вони „ми бажаємо розвинути українську мову й українську літературу... Нині ніхто, здається, не стане доводити конечність перероблювати одну національність у другу...”

Ми знаємо, закінчують автори, — що цей „Отзыв“ багатьом не сподобається; не сподобається й поступовцям, що „хотіли-б, щоб суспільство робило гальванічні скоки вперед, і які, спонукаючи його до тих скоків, викликають заходи (уряду — О. М.), що перешкоджають всякій органічній праці: вказуємо на закриття шкіл, цю сумну подію, що розладнила круг нашої чинности й примусила нас заявити цей протест...”

Цей документ означає собою вихід хлопоманства з юнацького періоду на ширший шлях громадської діяльності. „Отзыв“ не слід розуміти за визнання льояльності до тодішнього самодержавного уряду з боку Антоновича й громади, як його інтерпретує Д. Бага-

лій.⁵³⁾ Він був легальним виразом мінімуму ідеології хлопоманів, як гуртка, в який напевно не вкладався цілий Антонович та й дехто з поодиноких членів. Для Антоновича в „Отзыві“ останній вияв його юнацького хлопоманства. З хлопоманством він zostався впродовж цілого свого життя, бо знаходив підтвердження йому в своїх наукових дослідях. З того, що нами показано вище, видно, що Антонович був ознайомлений і в якійсь мірі перейнятий думками, які виявляються в французькій освітній філософії кінця XVIII. в. і в великій французькій революції, а потім у Фурє, Прудона, Герцена, можливо почасти й Кирило-методіївських братчиків. Їх він не переймав одірвано від конкретного ґрунту, але переробляв у своїй мозковій лябораторії, пристосовуючи до України й у дечому, щодо власності, орієнтуючися на три правобережні й дві лівобережні губернії середньої Подніпрянщини. В його глибоко демократичному світогляді політичному моментові, — в розумінні політичних свобод, усамотійнення чи автономности, тощо, — майже зовсім не уділено уваги. То було-б на кінець 50. і початок 60. рр. або передчасним, або — в справі сепаратизму — значило говорити за нарід без нього самого. Антонович із товаришами мав більшу підставу бути аполітичним, висуваючи на перше місце національно-соціально-культурні завдання, ніж ті з загально російських політичних партій і течій, що склалися пізніше, а все-ж послідовно ігнорували політичний момент. Ми розуміємо тут відомі програми: „Народного Дѣла“ (1868. р.), писану Бакуніном, „Впереду“, що склався за 5 літ існування того органу

⁵³⁾ Д. Багалій, уже цитов. „Матеріяли...“, ст. 38.

(1873—8.) і зрезумованого Лавровим, „Землі і Волі“, „Чорного Передѣлу“ (1880. р.). З них напр. землевольці й чорнопредільці вважали, що політичний елемент у програмі просто „несовестим“ зі строго народницьким напрямком, а ідеолог народництва Н. К. Михайловський попервах писав: „Хай будуть прокляті ті політичні свободи, коли вони не дадуть зменшити наш борг перед народом...“ Антонович і його товариші зрозуміли, що українська народність на Україні, хоч репрезентована самим мужицтвом, є найголовнішою й поставили виразну ціль розвинути українську народню свідомість до відчуття своєї національності, переконавшись, що на Україні націоналізм і демократизм покриваються. Не можна сказати, як то робить проф. Д. Дорошенко, що „ні в правобережніх хлопоманів, ні в лівобережніх народників... не було ясного політичного ідеалу“. Вони політично були глибоко освіченими й це насамперед відноситься до Антоновича, і їх аполітизм не міг не бути й справді був, по своєму, глибоким на той час політизмом їх ідеалу. За думкою того-ж самого автора, хлопоманам „бракувало якогось суцільного національного світогляду“, — хай і „несуцільний“, але національний світогляд випирає, можна сказати з цілої їх діяльності, за нього їх переслідувано, а вони його пронесли через ціле життя й при тім за доби глибокої політичної й громадської реакції. Після того, що ми навели вище, не підтверджується також твердження Д. Дорошенка й про те, що в них не було... „ні навіть якоїсь певної програми“. Та поминаючи прояви самого Антоновича — в розмові з Михальчуком і в „Сповіді“,

— отой „Отзыв“ був програмою потім цілого покоління т. зв. українофілів. Не можемо, зрештою, приєднатися й до погляду, що хлопоманам „бракувало почуття свого звязку з якоюсь певною традицією“.⁵⁴⁾ Це відкидається вже вказівками на якесь знайомство і хоч би й неуглиблене наслідування Кирило-методіївців; але ще більше наведеними вище двома документами: „Сповіддю“, а ще більше „Отзывом“. Вдумаємося тільки, що значать рядки в тих документах: „Шляхетський порядок... противний духові нашого народу... і шкідливий; українець — народній чоловік (сьогодні сказали-б демократ — О. М.), він постійно стремів до „громадського самоуправління“; признання доцільности теорій, виведених тільки „з нарднього життя“, що відповідають „складові народньої логіки“; що значить, коли в „Отзыві“ пишеться: „Моральні підстави, властиві життю народу..., повинні бути нами зрозумілі й завжди бути в нашій пам'яті, **бо з цих зародків, за правильного й природнього розвитку збудується весь громадський лад**“... Отже перед нами наявність навязування до української традиції й при тім до найліпшої, що скристалізувалася в світогляді самого народу, традиційність, сказали-б ми, англійського типу. Що правда, українська народня традиція не досить була ще знаною, її треба було ще вивчати, і Антонович енергійно взявся за те, почавши з мандрівок, заходився коло того сам і інших кликав до того; він і його ближчі товариші — Рильський, Чубинський, Михальчук, Познанський — у тому напрямку багато зробили за свого життя. На час писання „Отзыва“ для його авторів були вияснені деякі основні пункти в світогляді народу: його релігійність, власництво, вірність звичаям і повага до родинного союзу. І хлопомани, держучись засади нічого не навязувати народові й схиляючися перед народньою стихійною величчю, люблячи нарід, не замислюються. Вони ті основи народнього світогляду, як „народню

⁵⁴⁾ Д. Дорошенко, Огляд укр. історіографії, 1923, ст. 130.

волю“, беруть за вихідну точку для себе, дарма що дехто із хлопоманів, починаючи з Антоновича, для себе самого мали свій власний ідеал, що йшов далі. Нарід, розвиваючися на рідних основах, органічно має підніматися вище по шляху поступу. Вони виявили себе, як пізніші народники на загально-російському ґрунті, повагою до основ життя народу й їх прийняттям за програмові, і вповні слушно дехто називає їх українськими народниками.

Український характер їх народництва не покривається з великоросійським народництвом, де основною підвалиною стоїть „община“ з її переділом..., що давало привід думати, що великоруський нарід є колективістом чи соціалістом зі своєї природи. Герцен додавав, що опріч того великоруський нарід є від природи атеїстом... Що правда власність хлопоманів теж не індивідуальна приватна власність на землю, якої тоді ще не було взагалі в українському селянстві, а власність подворна, себто, гурта-родини, якої члени є співвласниками й без яких батько родини не міг розпоряджати землею.

Також не випадково в „Отзиви“ суспільна організація кінчається тільки громадою, а про державу й „Сповіді“ й у „Отзиви“ замовчується, — з пізніших наукових творів Антоновича побачимо, що на його погляд український нарід з природи анархічний. Але говорити про це до пори, до часу за тодішнього режиму не доводилося Антоновичеві, хоч у цій саме точці його світогляду знаходить собі пояснення, чому Антонович все обстоював, що народові нічого не слід навязувати, пояснення характеру організації хлопоманів і дисципліни, як внутрішньої самодисципліни...

Драгоманів, що був студентом на Київському університеті саме за доби хлопоманства, 1859—63. рр., не належав до гурту хлопоманів, але знав їх. І ось у своїй „Автобіографії“ він згадує, що в Києві „українці вже в 1859. р. складали осібний національний гурток..., що

клопотався про розвиток укр. мови й літератури і бажав самостійного положення укр. національності супроти польської й великоруської. Різноманітні, своєманітні й не вповні ясні були його стремління, — каже він. Були мрії й про Українську республіку, про повстання селян за прикладом гайдамаків, але найбільше уваги притягали національно-літературні інтереси. Особливої ворожнечі до великоросів не було, але була ворожнеча до Польщі.⁵⁵⁾ Ми тієї самої думки, що серед хлопоманів не було однодушності в усьому, як не буває її й серед членів в сучасних нам політичних партіях, але в якихось вихідних засадах певного мінімуму, в якійсь платформі, вони були згідні між собою.

Однією з тих засад — була любов до простого українського люду, пуризм юнацтва зробив їх соціальними пуристами. В день святкування 35-літнього ювілею професорської діяльності Антоновича його друг по хлопоманстві, Б. Познанський, згадував про останнє в таких виразах: „Ти для мене дорогий, як будитель ліпших стремлінь мого юнацтва, як живе втілення ідеалів і ліпших поривань моєї душі“... Вказавши, що йому, Познанському, образ Антоновича вповні окреслюється словом „хлопоманія“, він додає: „Безсумнівно, що ми захоплювалися, пересолювали, нераз засліплювалися створеним нашою-ж фантазією блиском того, що насправжки було доволі „тусклым“, але всежтаки ліпшого ідеалу для стремління молодих сил ніж той, який для нас з тобою ясний, в слові „хлопоманія“, згодься, ніхто не витворював“.⁵⁶⁾ Ота їх любов до народу супроводилася з юнацтва й до старости реальною працею для народу, переносючи за те всі невіддачені невігоди. Хлопомани втілили в своїй діяльності тип правдивих інтелігентів і в однім з ювілейних привітань Антоновича між іншим називано „першим інте-

⁵⁵⁾ М. П. Драгоманів - „Автобіографія“ Былое, 1906, іюнь.

⁵⁶⁾ Вже цитов. „Матеріяли для біогра. В. Б. Антоновича“ ст. 120

лігентом”

Революційний засіб соціальної боротьби хлопомани, як група, в легальній декларації відкидали, відкидали як прищеплюваний згори спосіб боротьби, але виявлена повага до народньої волі дозволяє припускати, що вразі стихійного масового руху вони були-б з народом. Їх приятелі хлопомани — польські студенти — пішли в повстання з польськими поміщиками Правобережжя, а вони напевно пішли-б з українським селянством: „Ми підемо туди, куди піде наш нарід“ — ось гасло не одного тільки Познанського й Рильського.

Вони уділяли багато уваги матеріальному добробуту селянства. Хто з них, що міг, робив у тому напрямку. Це не так було їм приступно, хоч особисто Рильському, — як ми показали на другім місці — багато пощастило зробити для селян, серед яких він жив. До матеріальних же турбот хлопоманів відноситься й їх фуреристична спроба в с. Дударях, якій себе присвятив Познанський. В українських сучасників хлопоманство ототожнювалося з соціалізмом. „Ми були — згадує про свої гімназіяльні роки в Полтаві Драгоманів — по своєму республіканці й соціялісти, — по тодішньому київському: хлопомани“.⁵⁷⁾ Вдруге той самий автор говорить, що „внутрі Росії склався на 70. рр. соціально-революційний рух, як із західньо-європейського соціалізму, так і з туземного народництва“, при чім додає, що „південно-західню струю“ туземного народництва „ще в 60. рр. поміщики-поляки прозвали хлопоманією“.⁵⁸⁾

Отже, українські хлопомани кінця 50. і початку 60. рр. на нашім ґрунті стали піонерами на цілу тогочасну Росію й „народництва“ і „лавізму“, і типу „каючихся дворян“, і „ходження в нарід“, і в справі заведення „недільних шкіл“, і врешті, можна-б додати, що й піоні-

⁵⁷⁾ „Громада“ (Женевська), No. 2, ст. 134.

⁵⁸⁾ Драгоманов, Полит. Сочиненія, Париж, т. II, ст. 804.

рами українського туризму.

З попереднього знаємо, що хлопомани ввійшли до складу київської укр. Громади в осени 1859. р. Тоді під назвою Громади в Києві виступав „новостроєнський“ гурток, що вів недільну школу; в ньому були Стоянів, Чубинський та ін. В другій половині 1861. р. київські гуртки, що вели недільні школи, об'єдналися й склали укр. Громаду: подібні українські громади на кінець 50. рр. існували вже й по інших містах України — у Полтаві, Харкові, тощо. На другу половину 1862. р. в київській укр. Громаді числилося щось із 60 душ. Під організаційним оглядом характеристичним було те, що в ній не було голови: „головування не терпіли громадяне і взагалі, принципово, в усіх своїх справах“, говорить І. Житецький; у ньому вбачали верховодство, з ним боролися, сліди тієї боротьби знаходимо в сатиричному органі громадян „Помийниця“. „Талановиті та енергійні люди безперечно мали більший та іноді й великий вплив на товариське життя... — та й годі.⁵⁹⁾ На 1863. р. кількість членів київської Громади, як брати й суголосні елементи, досягала душ із 200. Видко, що український рух ставав помітним, коли проти нього скермовують свої стріли й патріотичні поети російського напрямку. В Андрія Подолінського знаходимо таку епіграму, датовану 1862. р.:

„Недавно клуб свой завели	Добра ж не жди от них мужик,
Здѣсь хлопомани — демагоги	Тут на умѣ не польза края,
И мужика произвели	Один обман весь этот крик
Єдва - єдва не в полубоги.	И скрытацѣль совсѣм другая“...

З кінця 70. рр. в одрізнення від молодих студентських громад цю Громаду старшого покоління стали називати „Старою“. Члени Старої Громади „поділялися на українофілів (націоналістів) і хлопоманів (що об-

⁵⁹⁾ Ігнат Житецький, Київська Громада за 60. рр., „Україна“, 1928, кн. I.

стоювали інтереси укр. селянства)⁶⁰⁾ Хлопомани в своїй діяльності підкреслювали соціальний момент в українстві, хоч були й націоналістами не меншими за українофілів. З життям Старої Громади й була зв'язана громадська діяльність хлопоманів, у тому числі й Антоновича, що по скінченні університетських студій був за гімназіального вчителя чи вчителя кадетського корпусу. Зпочатком 1863. р., яко неблагоннадійного, його позбавлено права вчителювання в середніх школах; але згодом стає за доцента, а потім професора на університеті в Києві.

Історія Старої Громади ще не досліджена в належній мірі. Громада проіснувала за часів лютої громадської й політичної реакції в Росії аж до останньої світової війни. Пульс її життя був нерівномірний, він залежав гол. чином від ступня урядових репресій. По оживленні на початках 60. рр., „з 1863. р. український рух, як свідчить Драгоманів, підупав; київська громада після того сливе не збиралася“. Ігнат Житецький час занепаду київської Громади відносить на осінь 1864. р.: її члени на деякий час розпорошилися; так тревало до 1869. р.⁶¹⁾ На початок 70. рр. зазначилося виразне оживлення й піднесення, на половину 70. рр. широкий розмах, а на 1876. р. припадає розгром українства й у значній мірі Старої Громади. В межах Росії запановує депресія, активна революційність українства переноситься за кордон: делегування Драгоманова, який з доручення Старої Громади коло 12 років провадив, головню в Женеві, свою політичну, національну й соціалістичну акцію різними методами. З 80. рр. поруч із усероською реакцією, що запановує по царевбивстві 1881 р., зазначається ідейний підупад у Старій Громаді, енергія її членів поволі завмирає, натомість стають поміркованістю і саме культурицтво.

⁶⁰⁾ М. Драгоманів, Австро-руські спомини, ч. II, ст. 22.

⁶¹⁾ Ігнат Житецький, там таки, ст. 110.

Проф., а згодом укр. академик, Б. Кістяківський, що ґрунтовно знав розвій старої Громади, зазначає, що діяльність її, як і взагалі укр. руху, спочатку 70. рр. оживає й повільно набуває все більш інтенсивного характеру. „На той час“, — говорить він, — „члени пер-вісного гуртка, досягши більш чи менш дозрілого віку, не тільки вже займають певне громадське становище, але й встигають заявити про себе цілою низкою літературних, наукових і публіцистичних робіт. Сама їх організація, „Громада“, усилюється чисельно, бо до неї вступають нові, більш молоді члени з тих, що скінчили університет у другій половині 60. рр. Діяльність „Громади“ виявляється насамперед у літературній, науковій і публіцистичній праці її членів, а потім в участі їх, звичайно в ролі керманів, у тих чи інших громадських рухах на Україні“. Виключну особливість цієї організації в порівнянні з її однолітками, аналогічними організаціями в Великоросії, він вбачає в її виразно виявленому політ. характері. „Взагалі можна сказати“, — каже Кістяківський, — „що коли кожний великоруський новий культурний рух силкувався насамперед знайти своє філософічне чи релігійне обґрунтування, то кожний український культурний рух насамперед шукав для себе політичного обґрунтування. Політичні погляди членів „Громади“, на думку Кістяковського, склалися під впливом політичного програму її попередника, Кирило-Методієвського братства — Костомарова, Куліша, Шевченка та ін. Вони (політичні погляди) являли собою дальший розвій і поглиблення традиційних в укр. осередку федералістичних ідей. Право кожного народу й навіть кожної більш чи менш великої області на всебічне самоозначення й братерство всіх народів з konieczністю, яка звідси випливала, федерального зв'язку між ними — от дві засади, що були покладені в підвалину культурної, соціальної й політичної програми укр. „Громади“ в Києві. Але через те, що укр. нарід зустрічав перешкоди з боку тогочасного політичного режи-

му навіть у своєму скромному культурному й національному відродженні, то члени укр. „Громади“ особливо сильно відчували конечну потребу хоч би елементарної політичної волі, як першого кроку до досягнення їх ідеалу — повного самоозначення кожного народу й федерації їх. Тому укр. „Громада“ стала своєю програмою — мінімум виразно конституційною організацією й відіграла таку видатну роль в загально-російському конституційному русі...“⁶²⁾ Ота київська Стара Громада, „нелегальна культурно-політична організація, являє собою, — говорить той самий автор на іншому місці, — цілком виїмкове явище в російському житті своєю довговічністю й тією великою ролю, яку вона відіграла в культурному й політичному розвитку російської України...“ Правда, за останні 2 і пів десятиліття перед світовою війною Стара Громада „з культурно-політичної організації з широкою культурною й радикальною федерально-демократичною визвольною програмою, що проявляла якийсь час дуже активну діяльність, повільно обертається в чисто культурницьку групу...“ Все-ж, на думку того самого автора, „в нас за нашої бідности громадською ініціативою й традиціями така організація, як Стара Громада, є рідким явищем, а серед нелегальних організацій навіть єдине“.⁶³⁾

Така сумарна характеристика. В ній мова про плятформу чи програму мінімум; можливо була й якась програма максимум: цілої організації чи скорше її радикального крила. За останню можливість мовиться в згадках Драгоманова: „В 1876. р. значні кружки українців (не пишеться ціла Стара Громада — О. М.) заложили отверто соціалістичне видання „Громада“ (женивське неперіодичне видання — О. М.)..., і я можу запевнити..., що редактор „Громади“ (тоб-то сам Драгома-

⁶²⁾ А. Хатченко (Б. Кістяковський), Ю. Ю. Цвѣтковскій как общественный дѣятель, Укр. Жизнь, 1913, №. 7-8, ст. 95-96.

⁶³⁾ Б. Кістяковскій, М. П. Драгоманов по его письмам, Русская Мысль, 1911, сентябрь, ст. 133.

нів — О. М.) не був ні ініціатором її, ні найбільш радикальним у тих кружках, а одним з поміркованіших⁶⁴⁾ Антонович до половини 80. рр. виразно тримався її радикальнішого під соціальним оглядом крила. В 1875. р. він ставить свій підпис під колективним „Откритим листом“, спонуканим Драгомановим, до львівської „Правди“, в якому ті, що його підписали, заявляють себе прихильниками свободи сумління й освіти, в політичних і соціальних питаннях прихильниками основ свободи й народоправства, в культурних — свободи розуму. Коли на початках 1876. р. стало конче потрібним вийти тогочасному українству з-під переслідувань царського режиму для повного свого прояву за границі Росії, в тсму вирішенні приймав участь і Антонович у ролі ініціатора, чи принаймні одного з ініціаторів, „Комітету Дванадцяти“, очевидно, складеному з членів Старої Громади, комітету, що, йдучи назустріч намірові Драгоманова, і вирішив виїзд цього останнього за кордон для видання літературного органу „Громада“ й виконання інших завдань. Вже з того, яку роль відіграв Антонович у такій важливій справі, видно, що він був дуже впливовою особистістю, хоч найвпливовішим ватажком, Старої Громади на час 1876. р. (і принаймні на наступне десятиліття) дехто визнає П. Житецького. Впливом на інших членів „Громади“, — говорить Б. Кістяковський, — „з ним не міг дорівнятися В. Б. Антонович, який мав більш сильний і глибокий у науковому відношенні розум, але не мав досить рішучого активного характеру“⁶⁵⁾ Вдачею своєю аналітик і скептик, Антонович переймався тим, для чого було подостатком даних; він реаліст у науці й громадській діяльності. Між інш. був особисто знайомий і приятелював

⁶⁴⁾ Листи на Наддніпрянську Україну, вид. 1915, ст. 86; одним з тих радикальніших, здається, був М. В. Ковалевський.

⁶⁵⁾ А. Хатченко (Б. Кістяковський), Ю. Ю. Цвѣтковскій... там таки, ст. 103; Д. В. Антонович найвпливовішим членом „Громади“ називав В. П. Науменка.

з відомим російським соціалістом-емігрантом П. Лавровим. Будучи в Парижі, він одвідував його, при чому Лавров оберігав Антоновича від зустрічі в нього на квартирі з російськими емігрантами, непевний за всіх гостей. Цю важливу під оглядом нашої теми відомість передав нам син В. Антоновича, проф. Д. В. Антонович. Гостювання В. Антоновича в Лаврова припадає на час перебування його в закордонній командировці в 1880. р.; цей рік і доводиться вважати за ймовірний час паризьких зустрічей Антоновича й Лаврова.

З 80. рр. у його житті починається доба вичерпання й втоми: „був кінь та із'їздився“! — образно говорить про нього Драгоманів. Приблизно з половини 1880. р. Антонович помітно кладе більший натиск на національний момент в українстві, ніж на соціально-економічний; хоч не занедбував і цього останнього. „Поруч із тим, як політична й громадська реакція щораз зростала“, — свідчить Б. Кістяковський, — „настрій членів „Громади“ в 80. рр. повільно знижався, діяльність їх скорочувалася, а їх стремління дуже звужувалися. Цей стан громадського й політичного вмирання „Громади“ знайшов надзвичайно яскравий вираз в одній із промов Житецького, якому, ще за першої половини 80. рр. пощастило повернути (його переведено в 1880. р. на службу до Петербургу. — О. М.) до Київа, коли він проголосив свої крилаті слова: „Нам треба лихо переспати!“⁶⁶⁾ До того-ж Стара Громада розшарувалася. „З одного боку з неї вийшов О. Кониський (1836—1900), що поставив національні інтереси й особливо інтереси укр. мови понад решту й який виявив готовність з-за поширення прав укр. мови входити в політичні компроміси доволі сумнівного характеру; до нього фактичного приєднався В. Б. Антонович, хоч формально він і не перестав бути членом „Старої Громади“. (За посвідченням Д. В. Антоновича, його батько вийшов із Громади ще у 1883. р. і більше до неї не вер-

⁶⁶⁾ Там таки, ст. 108.

тав). З другого боку, з „Старою Громадою“ різко розійшовся й навіть пірвав особисте знайомство з її керманичем, П. Житецьким, М. В. Ковалевський (1842—1897). Він залишався вірним програмі 1876. р. (себто драгоманівської женеvської „Громади“? — О. М.) і коли Стара Громада відмовилася підтримувати деякі видання М. Драгоманова, він, звільнившись від її контролю, вповні самостійно організував поміч публіцистичним підприємствам М. П. Драгоманова...⁶⁷⁾

Антонович належав до тих, які, взявши участь у вирядженні Драгоманова на еміграцію, через певний час, вкупі з іншими „громадянами“, схилився до признання безрезультатности політично-соціалістичних видань за кордоном, признання, яке дуже вразило Драгоманова. Антонович, органічний противник завжди чужої йому російської культури й огидного „обрусіння“, дбає про розвій укр. національної свідомости й приблизно з 1885. р. підтримує в Галичині народовецтво, з яким, за його консерватизм і угодовство, що на 1890. р. прийшло до т. зв. „Нової Ери“, боровся Драгоманів, уважаючи тодішню угоду за „ренегатство від усіх ліпших традицій українських, починаючи з Шевченкових“. Антонович і сам відіграв видатну роль в польсько-українській угоді в Галичині, в компромісі з польськими консерваторами. Той компроміс різно оцінювали сучасники,—„драгоманівці“ й молоді „радикали“ були проти нього — але він все-ж дав значні й позитивні наслідки для укр. національної культури: українські гімназії й українські катедри на Львівському університеті, засоби на Наукове т-во ім. Шевченка; завдяки тому стала ширше розвиватися укр. наука, змогла з'явитися „Історія України-Руси“ М. Грушського й т. д., і т. д. Розуміється, подібні угоди все вимагають обопільних уважок на засаді *do ut des*. Білянс заплати й придбань не легко порівнювати: в громадсько-полі-

⁶⁷⁾ Там таки, стор. 109; різкий лист Драгоманову з тією відмовою підтримки писаний В. П. Науменком.

тичному житті нема загально визнаних мірників цінностей. Але дивлячися з вишки наших днів у минулість польсько-укр. стосунків на галицькому терені, доводиться визнати, що та угода є одинокою, що дала реальні національно-українські досягнення.

З лекцій першої половини 1880. рр. „бажаним для нього (Антоновича) політичним ідеалом, як видно, була вільна федерація народів, де кожний з них являвся-б зі своєю культурою, зі своїми етнографічними й побутовими особливостями,... зі своєю рідною мовою й своїми національними формами загально-людської культури. Головною умовою успіху на шляху до цієї мети повинен бути розвиток самосвідомости кожної сфедерованої народности...“⁶⁸⁾ Під його кермуванням курсистки між іншим студіюють „Du principe fédératif“ Прудона, твір особливо улюблений Драгомановим, і роблять про це доклад у тісному гуртку. Сам він, як видно, найбільш любив французьких письменників і взагалі був симпатиком романських народностей. На 1885. р. перед Антоновичом, з деякими його прихильниками, наддніпрянськими українцями, стає питання усамостійнення України.⁶⁹⁾ У 1887—8. рр. німці й австрійці, прийшовши до думки про заснування „Київського королівства“, зверталися були в тій справі до Антоновича, як ватажка українців-наддніпрянців.⁷⁰⁾ Але він того, хто звертався до нього в цій справі прийняв за провокатора. Коли в 1904. р. йому попала до рук брошура Р. У. П. „Самостійна Україна“, то він, ознай-

⁶⁸⁾ С. Єгузова-Щербина, „Пам'яті В. Б. Антоновича, Україна 1928, кн. 5, ст. 97.

⁶⁹⁾ Лист Павлика до Драгоманова 5. VIII 1885. р., „Переписка...“, т. IV, стр. 431; по цьому листі, як і по спогадах Барвінського, виходить ніби Антонович на 1885. р. був самостійником. Нам здається, що тут є якесь непорозуміння: Антоновича могли не вірно зрозуміти.

⁷⁰⁾ Д. Дорошенко: Огляд української історіографії, 1923, ст. 128.

омившись з її змістом, як особисто свідчить Дмитро В. Антонович, поставився до гасла самостійности, як до несерйозної річі. Для такого скептика, яким був Антонович, що ні в що не вірив, то було не реальним. Поруч із тим через офіційальне положення він попадав у противні акції. Яко істориків в Києві йому, напр., довелося взяти участь у комітеті для збудування пам'ятника Богданові Хмельницькому, пам'ятника, з якого російські патріоти зробили символ ідеї „єдиної неделимої Росії“, але від участі в святі відкриття пам'ятника Антонович ухилився. В записці російського уряду про скасування указу 1876. р. він у 1905. р. писав: „Українська література ніколи не піднімала навіть натяку про політичний сепаратизм і завжди вважала цей мотив для себе чужим“. Такий аргумент Антонович виужиткував, щоб добитися волі українській мові в Росії... Взяв участь у заснуванні місячника „Кіевская Старина“ (1882. р.) і в перші роки був співредактором, а взагалі писав у ньому без гонорару. Його широка популярність і особиста чесність зробили з нього довірену особу для збору грошей на українські національні цілі й передачі по призначенні: через нього йшли гроші й женевській „Громаді“, й львівській „Правді“, й на заснування „Кіевської Старини“, — функція на ті часи досить небезпечна, із-за неї він кілька разів був у дуже ризикованій ситуації. Особливим родом громадської діяльності було у його професорування, що високо оцінюють його бувші слухачі.⁷¹⁾ От дещо з його громадської діяльності. Одначе ми не збираємося писати його біографії чи робити повний огляд його всебічної діяльності. Нас цікавлять його соціально-економічні погляди, — не легка задача. „Внутрішнє його „я“ було складне, замкнене й обережене, — говорить його учениця С. Є. Щербина, — і добратись до нього було не легко. Навіть в ото-

⁷¹⁾ Див. С. Єгунова-Щербина, „Пам'яті В. Б. Антоновича“. Україна, 1928, кн. 5, ст. 94 і наступна; теж В. Щербина в „Записках Нестора Летописца, кн. 21. 1909.

ченні своїх однодумців, у зібраннях Громади, Антонович „не розгортався“, не висловлювався до кінця“.⁷²⁾ Лиш Рильський міг би розповісти про все внутрішнє „я“ свого друга Антоновича, — та об тім нічого після нього не лишилося.

Один елемент соціального світогляду Антоновича розкриває нам його автобіографія й власне його критичне поставлення до інституту родини, як нерозлучного звязку осіб. „Я лічу інститут сім'ї“ — писав він у 1900. р. — „в такому складі, як він є, зовсім не гідним (не придатним. — О. М.). Різниці характерів, напрямків, поглядів, фізіологічного настрою, літ і т. п. роблять неможливою доживотню умову. Вінчання без права розводу мусить зруйнувати родину, а як вона держатиметься стягнута тільки обручами церковними, юридичними й поліційними, то завше доведе, або до гіпокрізії, або до фактичного протесту. Через те протест, по моїй думці, є найсправедливіше натуральне право всякого чоловіка й хоча протестуюча особа ризикує бути в опінії гіпокрітів осудженою, але по моему, цей осуд і надає протестуючому суб'єкту відтинок смілої боротьби за права чоловіка“.⁷³⁾ В наведеному уступі Антонович ставить свободу людську й права людини понад силоміцько-правне її обмеження в родинному зв'язку, коли той зв'язок перестав відповідати засаді добровільності.

Будучи в січні 1891. р. у Львові, він між інш. признався: „Я ніяких церков не признаю“; признався, що хоч і ходить до церкви кілька разів на рік, так тому, що без цього тоді було неможливо. Безсмертність душі „визнавав лиш у вигляді тієї пам'яті, яку може залишити людина на землі своєю творчою працею. Таке безсмертя — єдине, говорив він, на яке людина має

⁷²⁾ Там таки, ст. 96.

⁷³⁾ Автобіографія В. Антоновича, Л. Н. В., 1908.

⁷⁴⁾ Аполін. Моршинський, Спомини (1884—1888), „Дніпро“, календарь-альманх, 1923, ст. 98.

право сподіватися“.⁷⁴⁾ З 1890. рр., коли повсталала русько-українська радикальна партія в Галичині й почав виходити її часопис „Народ“, Антонович і до партії, і до її органу поставився негативно, але характеристично, що розходження з'ясувалося насамперед національним моментом: йому не подобалось тогочасне москофільство радикалів. Радикали не зробили на нього враження серйозної течії; на його погляд, у них „тільки багато крику, а ані сили, ані ясної ідеї, ані солідарности між собою — каже він — я не міг запримітити. Це мені здається загалом дурниця“.⁷⁵⁾

Інші соціально-економічні погляди В. Антоновича слід шукати головню в його літературних творах. Він був знавцем не лиш історії України, але й археології, етнографії, археографії та нумізматики, започаткував українську національнологію, залишив по собі й деякі публіцистичні та критично-літературні нариси, ба навіть один-два вірші.

Почну з останнього. Студіюючи початки козаччини, молодий історик у своїх роздумах згадує про давніх козаків „в синіх жупанах, в шапках високих..., в одежі й зброї блискучій“, що добували „й волю безбрежню й славу без краю“, а які потім:

„Марно пустили крівавий добуток —
Не хтіли ділитися з братами“ (мужиками)
„І горде лицарство своїми-ж руками
Собі-ж таки яму придбало“...

Тим давнім козакам він протиставляє з помітною симпатією гайдамаків:

„Встають вовки-сіроманці,
Залізні люди старини,
Твої останні, Україно,
Та найвірнішії сини!

⁷⁵⁾ Листи Павлика до Драгоманова 12. IV. 1891. р., „Переписка...“, т. VI, ст. 160.

В свитинах драних, без шапок,
 Голодні, бідні, почорнілі...
 Останні голови поклали
 Вони за кривду свого люду,
 Щоб правду боронить та волю“...⁷⁶⁾

Переходимо до наукових праць Антоновича. В методологічному відношенні його літературно-наукові праці позначені ясністю в постановці питання, мають аналітичний характер, оперті, звичайно, на першоджерельних даних, строго документовані, часом підтверджені статистичним матеріалом. Синтетично-соціологічних узагальнень у нього мало, що вповні зрозуміло: того роду узагальнення потребують такого надбання знань, якого ще на той час не було. Можливо, що цей стан знання на той час породжував у нього й скептичне відношення до молодого ще тоді порівняльного методу: його він називав „плаванням по безбережному морю“. В той час такого плавання не боявся його колега, проф. Драгоманів. Засвоївши собі строго об'єктивний, індуктивний метод у дослідях явищ, заснований на строгій усебічній перевірці й критиці досліджених фактів, та сполучаючи природничо-історичні й гуманітарні знання, Антонович виказував великий розум, „розум строго логічний, позбавлений мрійности, містики, майже позбавлений художніх концепцій, схильний до позитивізму, до скептицизму, до іронії“.⁷⁷⁾ „Пригадую“, — каже проф. М. Грушевський, — „з яким задоволенням він повторяв характеристику, дану йому з приводу одного зауваження, як „найбільш послідовного позитивіста, якого коли-небудь доводилося стрінути“. „Я думаю“, — додає Грушевський, — „що він хотів таким бути — власне в стилі французьких позитивістів 1860—1880. рр.“⁷⁸⁾

⁷⁶⁾ В. Маринчук (В. Антонович), львівська „Мета“, 1863 жовтень.

⁷⁷⁾ С. Єгупова-Шербина, там таки, 94.

⁷⁸⁾ М. Грушевський, З соціально-національної концепції В. Антоновича, „Україна“. 1928. кн. 5, ст. 6.

З таким реалізмом у думанні Антонович між інш. мусів не раз виступати проти національної романтики й поборювати підфарбований традиціоналізм. Як є на травень 1885. р. припадають два його виступи проти традиціоналізму: в згадці про Костомарова й у критиці твору польського автора Сенкевіча „Огнем і мечем“.

„Костомарову закидали“, — пише Антонович, — „зайву, так би мовити, строгість історично-критичних його вимог, якесь ніби навмисне розвінчування деяких національних (отечественних) героїв, здійснення їх із історичних педесталів... Але в цьому, на нашу думку“, — говорить Антонович, — „і є велика заслуга померлого письменника. Тільки історик, що глибоко вірить у могутність свого народу, в його сили, в його майбутність і духову міць, не зупиниться усунути те, що хоч іноді й приємне патріотичному почуттю, але не витримує строгої критики, чи такі легенди (преданія), які межують дуже часто з панегіриком“. „Костомарова“, — продовжує Антонович, — „не могли стримувати такі підрядні міркування, як заховання хоч і давніх, але фальшивих традицій і заснованої на них фальшивої національної самонасолоди. Нам здається, що тільки письменник, який не довіряє розумовим силам і духовній могутності свого народу, може... побоюватися доторкнутися історичної традиції, навіть тоді, коли на основі критичного дослідження він стратив довіря до неї. Правдивий історик знає, що історія — це народне самопізнання й що чим більше внести до нього світла, правди й науки, тим вище, моральніше, а, значить, і могутнішим стає даний нарід; духові сили розвиваються не від створення фантастичних тенденційних образів, а від тверезого й, насамперед, правдивого розуміння свого минулого...“⁷⁹⁾

Одночасно з наведеним вище Антонович, піддавши суворій критиці твір Сенкевіча, де той плекає в сво-

⁷⁹⁾ В. Антонович, Н. М. Костомаров, как историк, Киев. Стар., май, 1885, ст. XXXII—XXXIII.

їх земляків, поляків, приристок до укр. народу, мотивуючи те приристок „мнімим“ дикунством нашого народу й не придатністю його до культури, де розпалює зненависть між польським і українським народом і польську національну завзятість, — у резюме свого критичного розбору пише: „Сенкевіч і його прихильники стоять поки-що на тому низькому ступні розвитку патріотичного почуття, на якому люди вважають, що все своє небезпременно хороше, через те тільки, що воно своє. В силу цього фальшивого патріотичного почуття, вони вважають за свій обов'язок негувати кожну спробу критичного відношення до свого минулого й стремлять, одкиданням чи перекручуванням безперечних фактів, всякими можливими натяганнями, виправдати й возвеличити всяке осоружне явище в історичному житті свого народу. Письменник, що кермується таким почуттям, особливо коли він письменник талановитий і впливовий у своєму суспільстві, робить цьому суспільству кепську послугу. Він сприяє затемненню народнього самопізнання, стремить до увічнення помилок минулого, сприяє застоєві й косности й утруднює поступ свого народу“.⁸⁰⁾

Український патріот, Антонович, сам у своїй громадській і науковій діяльності не робив із прикмет і особливостей свого народу в минулому й сучасному якихсь „святотців“, а піддавав їх вільному критичному дослідю. В одному з ювілейних привітань, а власне від Одеської громади, між іншим, як є й звернуто ува-

⁸⁰⁾ В. Антонович, Польско-русскія соотношенія в современной польской призмѣ. (По поводу повѣсти Г. Сенкевича „Огнем и мечом“), Киев. Стар., май. 1885. ст. 77. Галицькі українці зустріли цей твір з захопленням і зараз же видали його укр. мовою. Високо оцінили цей твір і в поступових російськ. колах: по його опублікування приїхав із Петербурга до Антоновича редактор „Вѣстника Европы“, з прохуючи до співробітництва та пропонуючи дуже високий гонорар; однак Антонович одмовився: „Я в грубих журналах не пишу“ — одговорювався він (Посвідчення нам Д. В. Антоновича).

гу на цей бік його поступовання й творчості. „Як щирий, реальний гуманіста, ти завжди був націоналістом і добре розумів, — писалося там, — що людськість поза національністю є просто абстракція. Тимчасом, як щирий націоналіст, ти завжди признавав, що людськість не в одному твоєму народі, а обгортає собою всі національності. Через це ти нездатний був поклонятися хибам свого народу — й твої висліди по правді вважаються зразком щирої безсторонності...“⁸¹⁾ Отже в нас борцями з переборщенням традиціоналізмом був Костомаров, потім, за наступної генерації — Антонович і Драгоманів.

Грубо беручи, істориків можна поділити на два типи: істориків зовнішньої історії й внутрішньої історії. Останні, в порівнанні з першими, глибше проглядають у внутрішню суть історичних явищ; для перших історія України є історією гетьманів, царів, шляхти, війни, ватажків — тощо, для других — це історія народньої маси, її потреб, її стремлінь, її рухів. Антонович виявляв себе в обидвох напрямках, але все таки більше був істориком і одним із піонерів на укр. ґрунті того другого, вищого типу. „Антонович дав у нас — каже Гермайзе — демократично-народницьку й національно-українську концепцію українського народу“.⁸²⁾

Скупий на синтетичні узагальнення, Антонович одначе їх мав. Тут насамперед приходить його історіософія та його розуміння ходу історичного процесу.

На його думку, „кожний нарід у своєму політичному житті має властиву йому провідну ідею, а вона залежить почасти від антропологічних расових причин, почасти від різних умовин та впливу територіяльних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т. п.“. Поставивши ту провідну ідею в залежність од кількох причин, тоб-то заявляючи себе плюра-

⁸¹⁾ Д. . Багалій, Матеріяли..., ст. 100.

⁸²⁾ О. Гермайзе, „В. Антонович в українській історіографії“. Україна, 1928, кн. 5, ст. 23.

лістом, він далі зазначає провідну ідею польського народу, за тим великоруського, а врешті говорить і про українську: „Українському народові... прийшовся до типу... принцип вічовий, принцип широкого демократизму й признання рівного політичного права для кожної одиниці суспільства. Українському народові ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею; йому доводилося лиш інстинктивно простувати до неї: в давнину, за княжих часів, вічевим, громадським та виборно-церковним устроєм, переходом судовим устроєм у т. зв. копних судах; нарешті-ж оця провідна ідея вельми релієфно визначилася в козащині, а ще виразніш із погляду запровадження й зреалізування її в житті — у Запорозькій Січі“.

Отже його історіософія продовжує погляди юнацького хлопоманства, опертого на громаду, як базу укр. соціального життя, на ту громаду, про яку він вбгав відомости від учених попередників: київських (Іванишів, Костомарів), можливо й російських (славянофілів), польських (Лелевельовське гміновладство), французьких (Прудон, що віддалений вселюдський ідеал в'язав із вільноутвореними громадами). Зостається вражіння, що він ніби у своїй науковій творчості шукав і знайшов підтвердження раніш засвоєних поглядів, ще доки не був істориком.

„Не однаково легко кожну провідну ідею завести в життя“..., — продовжує він далі, — „трудніш за все ту, що стоїть найближче до вселюдського ідеалу... Трудніш упровадить у життя демократичний принцип. На те, щоб принцип демократизму набрався переважної сили й значіння, треба — на його думку, — щоб громадська масса досягла високого ступіня культурного розвитку та щиро переконалася в правдивості ідеї: треба ще й з поміж усіх громадських станів великих особистих жертв на користь ідеї... Велика внутрішня дисципліна потрібна для того, щоб демократичний прин-

цип довести до діла“...⁸³⁾

В з'язку з історіософією стоїть і його розуміння історичного процесу на українських землях. Вже з перших своїх історичних праць В. Антонович надає основного значіння не особистому моментові в історичних подіях, а, як і Костомаров, народньому: героєм історії в нього не Наполеони, а народня маса різнородного складу. В стародавньому житті України він вбачає три головніші соціальні групи: громаду, дружину й князя. Громади для нього є основою народнього життя, дві другі групи — дружина й князь, — є попутчиками громади. Стародавня Русь-Україна, складалася з низки громад, для яких вічовими осередками були міста; громади були господарями земель. Зчасом у ході історичного процесу дружина й князь у своїх інтересах злилися в одну соціальну групу. В історії стали виступати дві соціальні сили: дружинно-князівська й громадська. Їх постійна боротьба межи собою наповнюють зміст історії. Таким чином для нього розходилося не про історію просто, а про соціальну історію нашої батьківщини. На його думку, у своєму побуті народня маса протягом історії вперто задержує основні риси свого стародавнього громадського життя, вони то й заховалися в козацтві. На козацтво він задивлявся як на рештки стародавньої слов'янської громади. В козацтві він вбачає три основні риси: стремління до відновлення стародавнього громадського принципу, боротьбу з аристократичним принципом і, нарешті, антидержавні стремління.⁸⁴⁾

⁸³⁾ В. Антонович, Виклади про козацькі часи на Україні, 2 вид., Чернівці, 1912, ст. 1—5; ті виклади зроблені були укр. мовою в 1895—9. рр. приватно, навіть потайки, їх записали 2 слухачі: Вас. Доманицький і Андрій Кучинський. На жаль, ті виклади так і не були авторизованими.

⁸⁴⁾ Порівн.: В. Ляскоронський, В. Б. Антонович (некролог). Журнал М. Н. П. 1908, май, ст. 58—60 і 74; теж М. В. Довнар-Запольський про Антоновича: „Чтенія в истор. о-ве Несторалѣтописца, кн. 21, вип. I—II, Київ, 1909.

Вплив Прудона чи славянофілів (хоч би через Костомарова і Іванішева), чи наслідком власних дослідів, чи може від сукупности тих причин, тільки в Антоновича скристалізувався скептичний погляд на роль державности в житті народів і неприхильна оцінка тих чинників у суспільнім житті. Антонович виніс переконання не тільки про антидержавні стремління козацтва, але й цілого укр. народу й додержувався його незмінно до останніх днів життя. Коли Київський університет доручив йому в 1905. р. скласти „записку“ про знесення обмежень української літератури (секретного указу 1876. р.), то в ній між іншим Антонович писав: „Українська народність... вповні позбавлена державного інстинкту: вона не тільки не складала окремої держави, але добровільно відхилила організацію такої державности навіть в той момент, коли історичні обставини давали на те можливість (в половині XVII. в.)“⁸⁵⁾ „Антонович, — пише про нього його б. учень, проф. М. Грушевський — недержавну роль українського народу вважав його імманентною прикметою, вродженою нездатністю й неохотою до державного життя... Він уважав український нарід недержавним народом з природи. Робив це з тим лекшим серцем — з'ясовує Грушевський —, що державну стихію вважав елементом скорше негативним, в житті суспільности, народу, ніж творчим, позитивним. І таке недержавне становище, з апотезуванням свободної, живої, творчої суспільности в протиставленні державному елементові, що тільки тіснить і гнітить суспільний елемент своєю регламентацією й своєю політикою державности для державности, — переходять через цілу історичну творчість покійного... Панування, поневолення, насильство, визиск були йому ненависні без різниці, відки-б не виходили вони, хоч би й з боку свого народу“.⁸⁶⁾

⁸⁵⁾ Записки У. Н. Т. в Київі, т III, ст. 38.

⁸⁶⁾ М. Грушевський, вже цитов. „Записки У. Н. Т. у Київі, 1908, кн. III, ст. 13.

Той погляд історика Антоновича на історію українського народу, до якого прислухався й Драгоманів, в Антоновича, хлопомана чи народника, не міг не бути одночасно й його особисто громадським пересвідченням, що проливає світ та роз'яснює нам і неполітизм чи „неполітичне культурництво“ групи хлопоманів, і безпартійність їх „партії“, і бездисципліновану „дисципліну“, і безбожність, поскільки релігія є божеською гієрархією влади й безцерковність, і розлучність шлюбного з'язку, і індиферентизм до творення Київської держави (та й з ким було творити її в 80. рр.?), і його вороже поставлення до панування, поневолення, визиску чи насильства, відкіля-б воно не походило й у яких би формах не проявлялося. У всьому цьому так багато спільного з драгоманівським світоглядом і от „новеорівство“ народовців і „москофільство“ радикалів того часу приблизно на 1890. р. їх розвело і зробило одверто політичними антагоністами. Хоч при тому все залишалася обопільна якась пошана.

Антонович виносив у собі переконання про певні сталі й незмінні расові прикмети національних груп. На його погляд, „національність охоплює всі функції душі людини. Великою помилкою думати, — говорить він, — що національність залежить виключно від мови... Нарід може від сильних утисків змінити зверхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духових. За 700-літнє поневолення ірландців $\frac{3}{4}$ їх перемінило свою мову на англійську..., але національний тип ірландців і без цієї зверхньої ознаки лишився той самий“.⁸⁷⁾ Національність він мислив, як етнографічне поняття, а не державне, — слушно підмітив проф. М. Кордуба.⁸⁸⁾ Він уважав, що національний

⁸⁷⁾ Виклади про козацькі часи, 232.

⁸⁸⁾ М. Кордуба, „Звязки В. Антоновича з Галичиною“, Україна, 1928, кн. 5, ст. 63; лише неслухно проф. Кордуба рівняє й то уривки поглядів Др-ва 1871-72. р. в національній справі з поглядами на ту ж справу Антоновича, що висловив останній в 1895-6. р.: треба було б рівнять одночасні погляди, тоб-то брати і погляди Драгоманова за 1890-5. р., висловлені хоть-би в „Народі“.

розвиток кожної народности має виходити з її національних залогень, а що ті залогення мають, так мовити, органічно розвиватися; механічне перенесення чужих форм життя й інститутів відхилювало дану національність від її натурального річища. Ось чому він сам вернув до укр. народу й при нагоді слушно оправдував українофільство, як течію, в якій вищі круги відходять від штучно прищеплених чужих національних форм і вертаються до народніх, щоб „відновити, на основі даних, що заховались у селянськім побуті, цілосного народнього життя“⁸⁹⁾ — риса, яка виступала в російськім народництві, хоч і в одмінному варіанті. Ось чому, напр., він слушно уважав Литовський Статут для наших земель „правничо чужим і ворожим кодексом, що стверджував становий, шляхетський лад, який, властиво й викликав боротьбу“⁹⁰⁾ — роля Литовського Статуту в відношенні до нашого народу в свій час, на наш погляд, є аналогічною з ролею кодексу римського права серед німецького народу приблизно на той самий час: національно думаючі німці вважають його кодексом ворожим їх національному, органічному розвитку. Ось чому, як і Литовський Статут, він уважав перенесення до наших міст Магдебурзького права, що зросло з побуту саксонських міст X.—XI. століття, „як наслідок поняття і потреб свого часу й своєї країни“, нещасливим, бо те право „уявляло юридичний ґрунт незнакомий, незрозумілий для наших городян і „при тому таким, що дуже часто йшло врозріз із їх переконаннями й поглядами; право те лишалося для них чужим кодексом, правдою чисто формальною, — мертвою..., не згідною з тими поняттями про юридичну правду, які склалися в місцевих поглядах і звичах“⁹¹⁾ Одне слово — національна ідеологія Антоновича спи-

⁸⁹⁾ Матеріали к біографії Антоновича, „Україна“, 1928, кн. 6, ст. 48.

⁹⁰⁾ В. Антонович, *Монографіи по історіи Западной и Юго-Западной Россіи*, т. I, Київ, 1885, ст. 198.

⁹¹⁾ Там таки.

ралася на істотні особливості народного життя, була обґрунтована знанням тих особливостей і глибоко продумана. Не дивно, що відомий соціолог, походженням і симпатіями українець, Максим Ковалевський, говорив, що з українців, яких він зустрічав, тільки Антонович вміє як слід обґрунтувати українство.⁹²⁾

Ми мали-б услід за цим подати історико-економічні погляди Антоновича, але не маючи місця на це, щоб широко і критично їх перебрати, відкладаємо то на інший раз. Скажемо лиш, що в історичних працях його, майже виключно про Правобережну Україну, охоплені численні економічні моменти з життя того краю, що для історії господарського побуту України є неоцінним придбанням. В них Антонович розглядає на протязі значного періоду часу ролі ранньої славянської громади (общини) й як над нею забрав гору феодальний лад, як розхоплювалися величезні простори земельні шляхетством і як зароджувалося селянське право власності, як виникали на наших землях міста й яку відігравали ролі, яким виробництвом займався український люд сільський „з часів Геродота і до XVI. в.“ і що виробляли міста, що було предметом торгівлі й ролі водяного, особливо чорно-морського транспорту й т. д. й т. д. Історик внутрішньої історії, він здебільшого писав як історик економіки й історик соціальних рухів на базі протиріччя інтересів корінної простої людності до верхнього, чужонаціонального, колоністського шару: найбільш надхнені й художні сторінки вилива-

⁹²⁾ Див. П. Одинець, Об украинском народничествѣ, Київ. Старина, 1906, май-іюнь. ст. 338. „Відомий проф. М. М. Ковалевський говорив нам — пише Одинець —, що скільки він не зустрічався з так званими українськими патріотами, ніхто з них не міг цільно й ясно викласти підвалин своїх поглядів, за винятком лиш В. Б. Антоновича, — його патріотизм ґрунтувався на строго проведених наукових доказах“. Дивне діло, сучасні укр. автори, що випустили праці по національному питанні, як от В. Старосольський і О. Бочковський, обговорюють його, як не маючи укр. попередників; виходить, що їм зосталось не відомим, як багатько зробили для розвитку укр. національної професорі В. Антонович і М. Драгоманів.

ються зпід його пера, коли він характеризує стихійні, анархічні рухи народніх мас, що інстинктивно шукають своєї, потоптаної сильною стороною, правди й як уміють на той час за неї боряться. При тому він все на боці українського демоса й на підставі проявів того демоса час-від-часу робить оціночні зауваження, що мають повчальне значіння й для його, ба й нашого, покоління людей. Оцінюючи, напр., як небагато дала українська революція часів Хмельницького, Антонович, між інш. говорить: „У таких справах мало значіння має фізична сила; треба моральної сили, треба мати ясний ідеал, щоб нарід зміг досягнути свою мету, інакше сам нарід віддасть себе власними силами на поталу ворогам. Раз культура не приготувала народу до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити. Між 1640—1657. рр. у трьох місцях підіймається революційний рух і в одній тільки Англії цей рух мав успіх. Неаполітанська революція провалилася так само, як і українська. Порівняння це важне, каже він, що звідусіль видно, що там тільки можна сподіватися успіху, де народові вистарчає культури. Не маючи-ж політичного переконання, політичного розуму, нарід нічого не зможе зробити“...⁹³) В цьому погляді перед нами все той самий „подготовитель“, що й у юнацькій розмові з Міхальчуком, „прихильник вільного національного розвитку дорогою поступневого еволюційного процесу“ (Лянцкоронський).

Як вчений і громадський діяч, що по своєму робив політику, він виносив у собі своє цілком слушне розуміння „політики“ й „політиків“. „Політика не визначає того, — говорить він, — щоб людина мала свої інстинкти й теорії й уводила їх у життя. Політика вимагає спеціальних відомостей і засобів. Це наука більш математична, ніж гуманітарна. Від політика вимагається розуміння сил суспільности й уміння користуватися ними: він мусить завжди наперед знати, за що може тоді й тоді взятися, що може виконати, а чого не можна зро-

⁹³) Його „Виклади про козацькі часи“. стор. 138.

бити. Через те талановитим політиком зветься чоловік, котрий у своїй діяльності береться за осягнення такої мети, яку в тім часі можна досягнути. Він мусить завчасу добре обрахувати ті сили, на які може опертися, мусить бути добре обзнайомлений зі всіма суспільними напрямками свого часу й повинен уміти вичекати також зручного часу, коли може найкраще виконати свої заміри“...⁹⁴⁾ От оте розуміння „політики“ й „політиків“ дає ключ до розуміння й особистого поступовання Антоновича в ролі політика, хоч політика то власне не була його життєвим ділом. Він знав слабкість суспільних складників української нації на свій час і, коли доводилося йому виступати, яко політикові, він, вірний своїй логіці й розумінню політики, ставив реальні цілі, які в той час можна було досягнути. Тим з'ясовується його участь у польсько-українській угоді, його відхиленням на практиці від анархістичних засад, його скептицизм і невіра в самостійну Україну та Польщу й т. д.

Антонович негативно ставився до російського нігілізму, терору, змови, якобінства, але в своїй тактиці до зросійщеного революційного студентства був стриманий. Він закидав Костомарову, що той „государственник“, але в реальній політиці й сам Антонович був далекий від анархізму... Його пострікали наприкінці життя культурництвом.⁹⁵⁾ Як і Костомаров, Антонович уважав злучення України з Московщиною справою безповоротною: „Хмельницький, мовляв, остаточно скерував історію нашого народу на нову дорогу й остаточно означив його в майбутности“.⁹⁶⁾ Він не вірив, щоб Польща й Україна повстали ще до самостійного життя, зосібна про Україну писав так у 1905. р. на тій підставі, що в укр. літературі не з'являлося навіть натяків на політичний сепаратизм..⁹⁷⁾ Правда, це писано в записці до ро-

⁹⁴⁾ Там таки, 156—158.

⁹⁵⁾ З споминів Верзілова, „Україна“, 1928, кн. 6, ст. 82.

⁹⁶⁾ Чтенія в историч. обществѣ Нестора-лѣтописца, Київ, 1899, ст. 100.

⁹⁷⁾ Записки Укр. Наук. Т-ва в Київі, 1909.

сійського Уряду, де мотивовано неминучу потребу знесення заборон укр. мови й автор міг перебільшувати єдино-неділимські настрої земляків, але в тому все таки було відбитка погляду не лиш його, а й його суспільного оточення. На сьогоднішній день про укр. літературу всіх напрямків і всіх частин розселення укр. народу, де можна вільно виявляти політичні погляди, можна сказати, що вся вона пройнята ідеєю самостійності України, що є відбиттям і поглядів українських мас, які вона обслуговує. То-ж зі згаданим прогнозом Антоновича про безповоротність діла Хмельницького на наш час з укр. інтелігенції мало хто погодиться. Але то був його не науковий погляд, а політичний; у політиці розходження поглядів є річчю нормальною: щоб Антонович дожив до наших днів, він напевно змінив би свій погляд на ту справу. Як щирий дослідник у питаннях наукових, він все був готовий визнати помилку тої чи іншої своєї тези, коли зустрічався з обґрунтованим запереченням; тим більше, розуміється, те відноситься до політичних поглядів, де мова йде про людські бажання та ідеали. Не віривши в політичне усамоствінення Польщі й України, Антонович однак не припускав утрати національної індивідуальности польською й українською народністю в межах держав, у які вони входили: „Государственное единство не есть однообразіе“, писав він.⁹⁸⁾

Легальне життя й діяльність Антоновича й легальні прояви не полишили нам за пізнішу добу життя його соціально-економічного програму. В літературі спробував його розшифрувати польський автор, Равіта-Гавронський. „Під оглядом переконань — пише згаданий автор — в ньому (в Антоновичові. О. М.) завжди боровся гуманіста з новочасним соціалістом-анархістом, котрий знав тільки дві категорії людей — голодних і ситих, для котрого певного роду прапором є — боротьба кляс, а ідеалом — якийсь бездержавний фа-

⁹⁸⁾ Матеріали к біографії, „Україна“, 1928, кн. 6.

ланстер“.⁹⁹⁾ Слід зазначити, що Р.-Гавронський в своїй публікації все хотів чимсь діткнути ненависного йому „ренеганта“ Антоновича; тій же цілі служить у нього й наведений уступ, даючий з огляду автора й шляхетських кол призирилу характеристику Антоновичові. Однак бездоказово кинуті оті твердження влучають близько до правди. Справді, протягом всього життя Антонович не ховався з своїм бездержавництвом, його симпатії все залишалися по боці трудових мас чи, як хоче Р.-Гавронський — на боці „голодних“, він незмінно надавав величезного значіння громадам працюючого люду, коли хто хоче — свого роду „фалянстерам“; перед ним все миріяло хлопоманство його молодих років. Само собою, що призириство до чужих переконань і таких поглядів обертається проти того, хто його виказує.

В день святкування 35-літнього ювілею професорської діяльності Антоновича серед інших привітань було привітання товариша юнацтва й хлопоманства Познанського. В ньому той признається, що для нього образ Антоновича окреслюється словом „хлопоманія“, признається, що вони в молодості „захоплювалися“ й навіть „засліплювалися“ ідеалом хлопоманства, і вказується, що все-ж ліпшого ідеалу ніхто не витворив. Одповідаючи листом (25. VII. 1895. р.) на те привітання Познанського, Антонович писав: „Безперечно з усіх різnorodних поздоровлень ближче всього до серця вказані Тобою мотиви. Що ми захоплювалися, були оптимістами, це правда, але правда також і то, що ми потрапили в течію (струю) живу, що відповідала й положенню нашого краю й його майбутности й загальним вимогам європейського поступу. Для мене ліпшою повіркою є те, що ось вже 40 майже років минуло, половина нас вимерла, але zostались завжди вірні раз прийнятому напрямку, друга половина, що zostалася, під сидим волоссям також горяче віддана своїй ідеї, як

⁹⁹⁾ Fr. Rawita-Gawronski, Włodzimierz Antonowicz..., Lwów, 1912, ст. 114; книжка тенденційно ворожа супроти Антоновича з багатьма фактичними помилками.

була в юнацькій азарті... Ця гордість стійкості й постійності... мимохіть з'являється, коли пригадаємо інтелектуальне життя стороннього громадянства, що оточує нас зі всіх боків. Та-ж ідеї, напрямки, переконання там мінялися, як в калейдоскопі, ледви не кожні два роки, коли не менше, переходячи через увесь спектр веселки від темно-фіолетового до ярко-червоного! "... Закінчуючи свій лист, писаний ним із маєтку другого товариша по хлопоманії, Тадея Рильського, Антонович запрошує Познанського приєднатися до тоста, „котрий ми іноді виголошуємо з Тадієм: „За хлопоманію й нашу неувядаюцю молодість!“ Тост вповні вірний, — додає Антонович, — хоч дещо дивний в устах сивоголових і беззубих старих дідів“...¹⁰⁰) Очевидячки, в тому „вповні вірнім тості“ знаходимо інтимне признание вірності завітам молодості: в тім була їх „неувядаємость“...

Таким було суб'єктивне самоозначування самого В. Антоновича на 1895. р. Людина, яка ні в що не вірила без достатних даних, він бачив, що є дані для віри в ідею любови до простого народу, в хлопоманію, й цієї віри не трапив ніколи. Він був не задоволений спочатку, що його син Дмитро поринув із головою в Революц. Укр. Партію, та от спостерігає величний рух працюючих мас у революції 1905. р. Той рух йому промовляє переконливо, доказово, старий аналітик і скептик починає вірити: він сам звертається до сина Дмитра й пропонує вносити від себе на Революційну Українську Партію по 5 руб. що-місяця і почав ті внески робити. (Особисте нам посвідчення Дмитра В. Антоновича). Сімдесятьпятилітній ветеран хлопоманії, сивоголовий, беззубий і немічний за три роки до смерті дає доказ своєї „неувядающей молодості“!

Різноманітною й складною до охоплення в цілому є постать В. Г. Антоновича. Видатний український ученик, дослідник і університетський професор був одно-

¹⁰⁰⁾ Листи В. Антоновича до Б. Познанського, Україна, 1928, к. 5, ст. 105.

часно й видатним українським громадським діячем. Йдучи за правдою, він прийшов до українців з лона чужих народів: мадяро-поляк з роду, він став послідовним і глибоким українським патріотом. Серед численних його заслуг і прокладених ним нових шляхів в українстві ми вказуємо ще на одну: він став творцем школи хлопоманів в історії українських соціально-економічних доктрин, прокладаючи шлях до вивчення економіки України під національним кутом зору... Оцінку інших сторін його наукових заслуг почасти вже зробили головню його б. учні, почасти роблять це фаховці відповідних галузів знання. Як оціняється національно-громадський бік його діяльності, показують наступні рядки.

В шосту річницю смерти Рильського С. Єфремов писав: Антонович „працював для рідного краю переважно на науковім полі, Рильський — на полі практичної культурної роботи. І разом вони записали свої ймення непорушними літерами в історію нашого відродження. Антонович і Рильський — це ціла епоха в нашому громадському житті“.¹⁰¹) Ще через чотири роки той самий автор вертає до характеристики тих постатей і каже: „Антонович був заступником укр. ідеології тих часів, його діяльність, організатора й політика, була широко відома на Україні серед свідомих національно людей, від був привідцею й, коли хочете, прапором ідеї... Антонович і Рильський — два наймення, спаровані за життя, вічно стоятимуть у парі в історії укр. руху, як імення заступників двох сторін, але одного діла — національного відродження укр. народу та простування його по шляху поступу до щиро людського щастя. За життя нерозлучні думками, вони й по смерті йтимуть поруч на сторінках історії нашого відродження, освітлюючи своїм моральним сяйвом той шлях, що прокерували людям кращими сторінками своєї діяльності... І певне кожен з них в пам'яті нащад-

¹⁰¹) С. Єфремов, „Пам'яті Т.Р. Рильського, Рада, 1908, к. 219

ків не переживе другого“.¹⁰²⁾ Український історик Липинський одно з своїх видань — *Z dziejów Ukrainy* (1912) — присвятив В. Антоновичу, П. Свенцицькому й Т. Рильському, при чому в присвяті каже: „Приймаємо їх гасло повернення до свого народу... Беремо в спадок їх ідею виконання своїх обов'язків щодо українського народу..., прагнемо, нарешті, щоб їх незлімний характер та їх неугнута воля світили для нас прикладом“.

За В. Антоновичом до укр. хлопоманів першого, так би мовити, набору належать Т. Рильський, К. Михальчук, Б. Познанський і Ф. Панченко; в молодшому таборі, коло 16 душ, найвидатнішими постатями були Чубинський та Житецький. Під нашим спеціальним кутом зору, себто, соціально-економічним, по Антоновичові найбільш значними і цікавими є постаті Рильського, Познанського, Чубинського та Житецького. Коли про Антоновича навіть у 20. річницю смерті акад. М. Грушевський мусів із сумом був вказати, що „Антонович, як історик та громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований“¹⁰³⁾ то до інших названих осіб це стосується ще в більшій мірі. Про Рильського ми написали окрему монографію, вже почату друком. Інші з названих постатей лишаються ще темами, що чекають своїх дослідників.

¹⁰²⁾ С. Єфремов, „Людина, з якої нічого не вийшло“, Рада, 1912, к. 218.

¹⁰³⁾ М. Грушевський, 3 соціально-національних концепцій В. Антоновича, Україна, 1928, кн. 5. ст. 16.

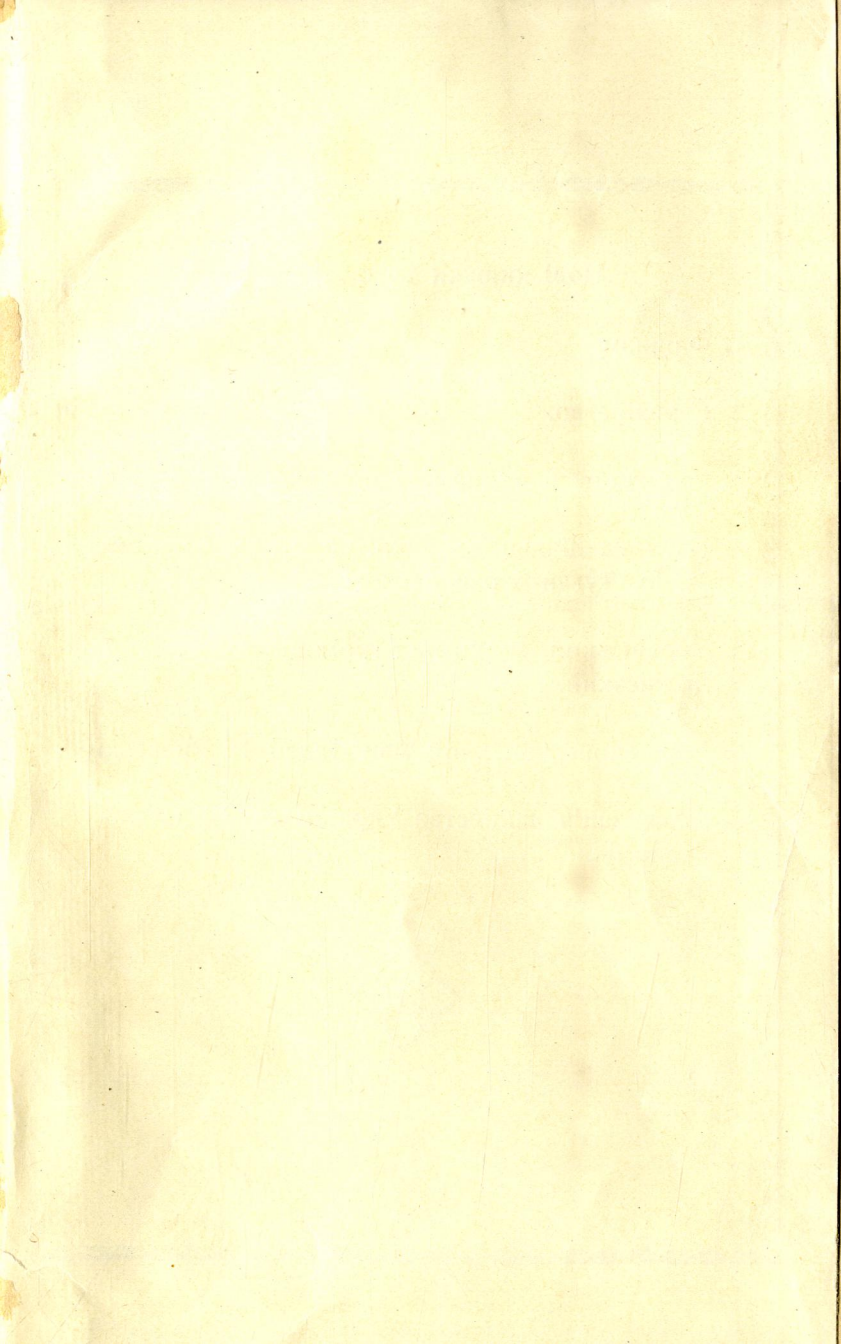
Р. С. Випускаючи в світ цю чергову свою роботу по історії укр. соціально-економічних доктрин, вважаємо за свій приємний обов'язок щиро подякувати:

1. проф. Дмитрові В. Антоновичові, що ласкаво поділився з нами спогадами про свого Батька відповідно до нашої теми, також

2. редакції „Самостійної Думки“ й з'особна її редакторів п. С. Никоровичові, що уможливили появу цієї праці й окремою відбиткою.

Березень 1933.
Прага-Чеська.

Автор.

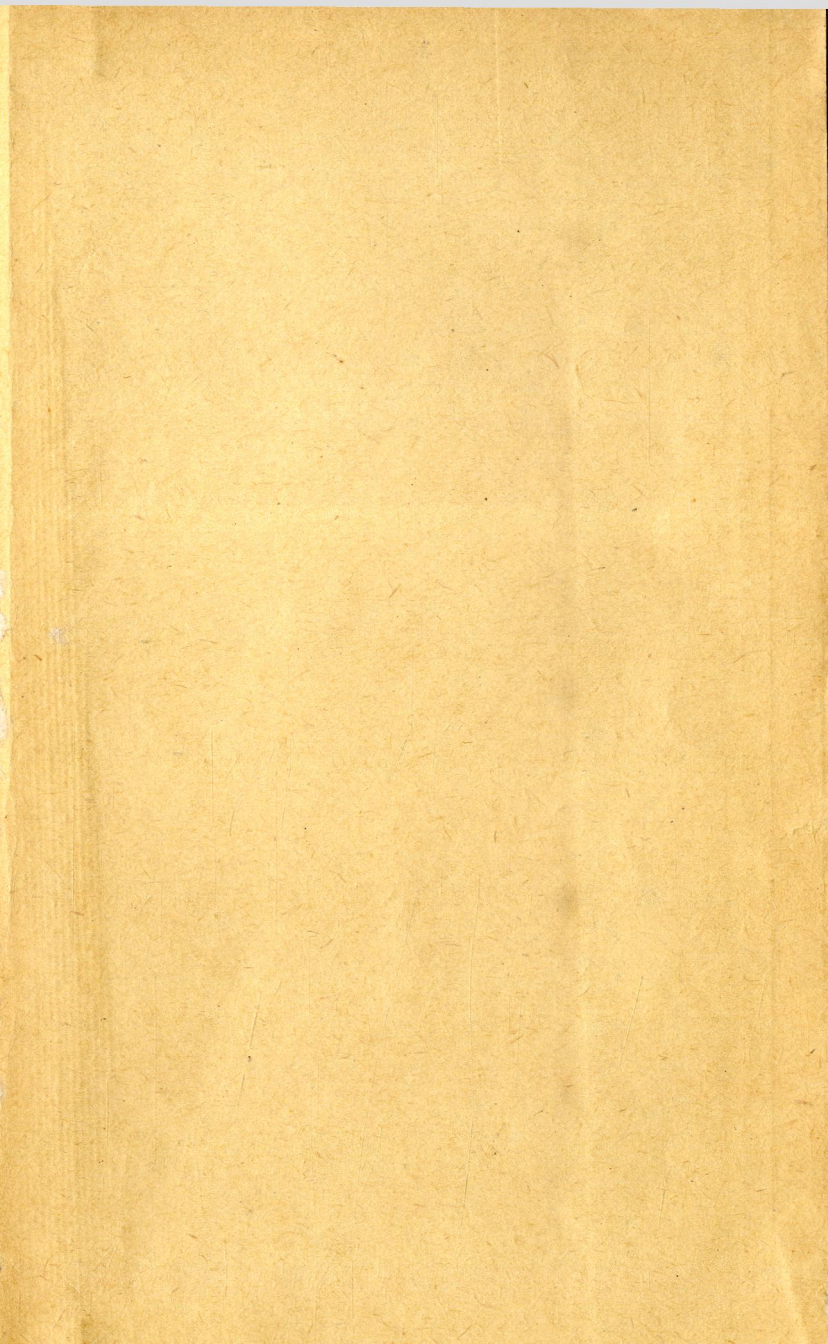

B-5082

Нові книжки того ж автора:

1. Фашизм.
2. Евразійство.
3. Селянство й економіка большевизма.
4. Наукова діяльність укр. політико-економічна
М. Ів. Туган-Барановського.
5. Український економіст-громадівець С. А. По-
долінський.
6. Укр. економіст-хлопоман Тадей Р. Рильський.
7. Аграризація жидівства України на тлі загальної
економіки.

РЛ

3.989_у

р 2 руб 40 коп (1986г)

О. Мицнюк

Українські
хлопомани